

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXIII
HEFTE 1
SIDE 1-96
1966

By och gård inom danskt-skånskt område

En orientering och några randanteckningar

AF ALBERT ESKERÖD

Det gamla danska riket från Danevirke på gränsen mot Europas fastland och med de nu svenska landskapen, Skåne, Halland och Blekinge, inräknade utgör ett i många avseenden ensartat eller likformigt område, både ur kulturgeografisk och kulturhistorisk synpunkt. Topografien visar en växling mellan ibland ganska stora slättbygder, mellanbygder och skogstrakter. Näringslivet har under mer än 4000 år i huvudsak varit baserat på jordbruk och boskapsskötsel med fiske, i äldre tid jakt och under senare tid olika bygdehantverk som viktiga stödnäringar. Samma folkstam har under hela denna tid tämligen ostörd bebott området och de historiska kulturimpulser av olika art som nått hit från den europeiska kontinenten kan beräknas ha varit i stort sett likartade, även om vägarna kan ha varit något olika och även träffat olika delar av området under olika tider.

Det är mot bakgrunden av denna kulturgeografiska och etniska enhet (för egentliga Danmark och Skånelanden) som här skall göras ett försök att översiktligt presentera de resultat forskningarna kring landsbygdens äldre bebyggelse hittills nått med tillägg av några randanmärkningar gällande sådant som alltjämt är hypoteser eller oklarheter och några synpunkter på återstående forskningsuppgifter.

Dessa problem kan inte belysas ens översiktligt utan att områdena även utanför det dansk-skånska området drages in i diskussionen. Kulturströmningarna till Norden rör sig ju som regel på olika vägar från Kontinenten och bebyggelsens art inom danskt-skånskt område måste därför också belysas utifrån bebyggelsen på Kontinenten. I första hand gäller det helt naturligt områdena utmed Nordsjön och Östersjön, men också det övriga Norden kommer med i ett jämförande studium, då det nordiska området i så många avseenden uppvisar en relativt enhetlig kulturtradition genom många sekler. Genom denna utvidgning av det geografiska fältet vidgas också med nödvändighet problemkomplexens art och mångfald.

Det material som måste läggas till grund för en meningsfull behandling av bebyggelseforskningens problem blir inte bara den folkliga bebyggelsen på landsbygden under den tid bevarat material i fältet existerar. En ensidig begränsning till detta material har alltför lätt visat sig förleda den ambitiöse och fantasifulle forskaren till vad Rhamm en gång kallat »Saltomortale in die

Urzeit». Det numera ganska omfattande förhistoriska källmaterialet måste i vidaste mening tagas med i bilden. Och inte bara detta. Tendensen, ärvd från romantikens uppfattning av det folkliga, att betrakta just det folkliga arvet som äldst och ursprungligast i förhållande till kulturformerna hos städernas borgare och hos herremännen har visat sig minst sagt ensidig. Den folkliga kulturens utveckling måste studeras med ständigt beaktande såväl av de interna behovsgrundade tendenserna som av externa influenser från samfundet som helhet, från den centrala administrationen samt från högreståndskulturen och från stadskulturen.

Med inordning av detta till tid och rum och samfundsförhållanden vidgade källmaterial kan de olika delproblemen göras till föremål för vad jag skulle vilja kalla en historiskt-geografiskt orienterad, funktionell analys. Problemställningarna är dels de gamla klassiska, som länge sysselsatt bebyggelseforskningen, dels nya, som framkommit i anslutning till det vidgade källmaterialet. De synes kunna uppdelas på följande grupper:

1. Bebyggelsens yttre former, vari ingår frågor om enskild eller kollektiv kolonisering eller båda i samverkan, eller uttryckt på annat sätt, om den första bebyggelsen varit ensamgården eller byn eller om båda formerna förekommit samtidigt, samt om byarnas uppkomst och utformning.
2. Hustyperna med hänsyn till deras olika användning, form, rumsindelning samt material och konstruktioner.
3. Husens gruppering till enheter eller gårdar av olika typ.

Bebyggelse och näringsliv

Den äldre uppfattningen, att bebyggelsen ursprungligen tagit form genom en kollektiv bosättning och med gemensam planering för en by och gemensamt upptagna odlingar, som sedan också brukades gemensamt, är väl numera helt övergiven. Den hävdades redan av O. C. Olufsen (1821), men motsades på det bestämdaste av P. Lauridsen, som hävdade »at vort Landbrug er begyndt ikke som en Fællesskabs, men som en Enkeltmandssag» (1899 s. 185). Att den första bebyggelsen skett i form av ensamgårdar har också på det bestämdaste för Norges del hävdats av O. Olofsen (1914).

Även om vi numera vet, att både den tidiga boplatskulturen och den äldsta åkerbrukskulturen ägt en viss samfundsordning och ofta framträtt i en samlad bebyggelse, så innebär detta inte att jorden odlats och brukats av kollektiva grupper. Både det förhistoriska materialet, de medeltida lagarna och senare källor synes klart vittna om, att odlingen av åker och åkerns skötsel varit den enskilde bondens eller gårdens sak, men också att en tidig samverkan utbildat sig i fråga om nyodling och gemensamma hägnader samt efter de medeltida tegskiftena också med nödvändighet i fråga om åkerjordens brukning. Företagna utgrävningar av förhistorisk bebyggelse (Gudmund Hatt, Mårten Stenberger, A. E. van Giffen, Axel Steensberg m.fl.) och rekonstruktioner

av förhållandena före de medeltida tegskiftena (David Hannerberg) synes visa, att gårdarna tidigast haft sina åkrar samlade i närheten av gårdens hus, även om gårdarna endast bildat lösa grupperingar. Om detta är riktigt, har man ännu inte tillfredsställande lyckats förklara orsakerna till det märkliga ingrepp i åkerbruksbyarnas markindelning och möjligen även i bebyggelsens gruppering, som de medeltida tegskiftena innebar, till klar nackdel för den enskilde bonden, då det gällde den rent tekniska brukningen av jorden. De medeltida tegskiftena innebar ju de enskilda gårdarnas uppdelning av deras innehav av i främsta rummet odlad jord i små, smala tegar, vare sig dessa sedan befann sig i en, två eller tre särskilt inhägnade vångar eller gården, beroende på om jorden brukades som ensäde, tvåskifte eller treskifte. Detta innebar ju ett tvång till samverkan och samtidighet mellan samtliga bönder i byn, ett bytvång som icke var behövligt vid en tid, då varje gård hade sina odlingar samlade i gårdens närhet. Att en sådan obunden odlings- och brukningssituation föregått den hårt reglerade medeltida brukningsformen torde vara ganska säkert. Den har ju också fungerat för den ensambebyggelse, som alltid funnits som ett resultat av odlingars upptagande på ren utmark utanför byarnas jordrättsliga intressesfär.

Våra medeltida landskapslagar ger bilden av en hård reglering av byarnas jord. Man bör också ständigt hålla i minnet, att dessa lagar inte enbart är rättsregler, framvuxna på folklig botten, utan tillkommit genom samverkan av landskapens stormän, den allt starkare kungamakten och den allt mer dominerande kyrkan. Lagarnas bestämmelser gäller i huvudsak bondebefolkningens skyldigheter mot överhet och kyrka, men också samlevnaden i den hårt reglerade, medeltida byn. De medger emellertid samtidigt möjligheten för den enskilde bonden både att öka sitt jordinnehav genom nyodling inom byns jordområde och att flytta ur byn och taga upp nya odlingar.

Om man nu medger möjligheten – eller rentav sannolikheten – att de tidigaste gårdarna legat med sina odlade tegar i nära anslutning till gården och som enheter utan främmande inblandning och samtidigt konstaterar, att sådana gårdar redan under förhistorisk tid legat dels som ensamgårdar dels samlade i mer eller mindre täta bybildningar, där topografien gett särskilt gynnsamma förutsättningar, så ställer det sig naturligt att fråga på följande sätt: vilka faktorer eller intressen har gjort sig gällande och i större eller mindre grad medverkat till utvecklingen från detta tidiga ensambruk under fria former till dessa hårt reglerade medeltida åkerbruksbyar, som befriades från sitt bytvång först med de nya markskiftena under 1700-talets slut och 1800-talets början?

Även om den medeltida jordbruksbyn ger bilden av en utifrån och uppifrån, således av externa faktorer, strängt reglerad bebyggelseform, har man naturligtvis också att räkna med interna, i själva den inre utvecklingen verksamma tendenser, som mycket väl kan samverka med regleringarna uppifrån. Det är väl rentav naturligt, att en sådan samverkan som regel finnes. Dahl har gett exempel på en intern utveckling i vad han benämnt »spontant tegskifte» – ett

tegskifte, som utformats »då en by uppstått genom klyvning av *en* ursprunglig gård» – och »som under en lång uppodlingsprocess så att säga organiskt vuxit ut över bymarken» (1942 s. 70). Det synes sålunda vara lämpligt att söka registrera både externa och interna tendenser och intressen, som styrt bebyggelsens utformning, för att sedan söka bedöma deras inbördes betydelse och verkningsgrad.

Den fortgående gårdsklyvningen i samband med en ökad uppodling och kravet på likvärdig jord för de olika parterna har varit en verksam faktor till teguppdelning sedan den allra äldsta bosättningen och denna faktor har varit verksam fram till de sentida markskiftena. Vi har gott om exempel på hur släktbyar i sen tid utvecklats från en enstaka gård och systemet kan inte ha varit ovanligt under äldre tid. Gårdsklyvningar och bybildning av detta slag ledde till uppdelning i kluvna och åter kluvna tegar inom en gemensam och hägnad inägojord. När sådana klyvningar ägt rum inom områden med jorden redan indelad i två eller tre skiften (vångar, gården), har antalet tegar med nödvändighet blivit större än i en enda vång, även om kravet på likvärdig jord för de olika parterna i sig själv kan ha lett till en ganska långt driven uppstyckning.

Då flera gårdar, där de topografiska förhållandena var gynnsamma, från början anlades i närheten av varandra torde, allt eftersom de odlade inägorna kom närmare i kontakt med varandra, det alltid besvärligare hägnadsproblemet på ett ganska tidigt stadium ha förenklats genom att gårdarna slöt sig samman om en enda gemensam hägnad av inägojorden mot betesmarken. Därmed har ett väsentligt – och frivilligt – steg tagits mot bygemenskap. Om upprättandet av sådan gemensam hägnad skedde vid en tid, då gårdarna redan hade sina enskilda inägor uppdelade i två eller tre vångar eller gården, som växelvis brukades till säd eller träda, blev förhållandena redan här ganska invecklade och ledde till en problemställning av samma slag, som då slättbyarna i Skåne bildade vångalag för att minska hägnaderna (Campbell 1933 s. 11 ff). En sådan situation kan ha medverkat till att en samling gårdar i samband med övergång till gemensam hägnad av inägorna också fördelade dessa inägor i två eller tre nya storvångar, vilket givetvis måste innebära omfattande ägoutbyten mellan gårdarna. Därvid torde också med nödvändighet principen om likvärdig jord ha gjort sig gällande och medfört en ganska långt driven uppdelning av jorden i tegar för samtliga gårdar inom åkerfallen. De svenska fäboddelägarnas sätt att gemensamt hägna fäbodtälten eller andra slättermarker ger exempel på tendenser av denna art (Erixon 1960).

Den fortgående odlingen inom byn var i landskapslagarna noga reglerad, så att möjligheterna till nyodling icke hindrades, samtidigt som alla bydelägarnas rätt till odlingsjord garanterades. Hafström har närmare redovisat de svenska lagarna i sin studie »Hamarskipt» (Rättshistoriska studier, I s. 104–156, Lund 1951). I korthet gick bestämmelserna ut på att nyodling var fri utanför den hägnade inägojorden, om »avisning» (= anvisning på lika god

jord för andra odlare) kunde ske. Då fick odlarna behålla sin odling »som fullt fäderne och urminnes odal» intill dess att andra bönder i byn hade gjort lika stora odlingar då alla nyodlingarna skulle skiftas efter jordens godhet och efter byamålet. Om odlaren icke kunde anvisa lika god odlingsjord fick han i alla fall odla, så och skörda under sex år och hava odlingen i träde lika lång tid eller om odlingen gällde äng, slå denna under sex år varefter allt gick till skifte efter byamålet. Tiden för odlingens hävdande varierar något i olika landskap.

Rätten till odling innanför hägnaden var mera begränsad. Man fick odla sådan jord, som låg obruten och utanför byamålet, behålla den i 3+3 år för åker och 3 år för äng (UL) eller endast 2 år (SdmL), varefter skifte skulle ske efter byamålet. I Västmanland tilläts inte större nyodling inom hägnaden än vad som tillkom vederbörande efter byamålet.

Liknande regler har gällt för skånelagen. För att skifte mellan byns bönder av en enskild odling skulle kunna krävas, måste en annan bonde eller andra bönder göra lika stor odling.

Hafström har understrukt dessa inom det nordiska området likartade bestämmelser betydelse för uppkomsten av den enskilda jordäganderätten i järnåldersbyarna (1951 s. 120) Nyodlingarnas genomförande innebär också en fortgående uppdelning av den odlade jorden på mindre tegar för gårdarna i likvärdiga åkerfall, men också, att blockformiga, icke tegskiftade, enskilda ägor kunde uppkomma, då »anvisning» kunnat ske eller andra bönder i byn icke fullgjorde motsvarande nyodling. De medeltida lagarnas bestämmelser om nyodling torde ha en lång hävd och i sina huvuddrag tillämpats så snart samboende bönder utvidgat sina odlingar till kontakt med varandra. De kan i princip anses vara internt utformade rättsregler, även om de givits sanktion från myndigheterna.

Bebyggelse- och markförhållanden inom den äldre åkerbrukskulturen har emellertid inte enbart bestämts av sådana interna tendenser och intressen, som ovan redovisats. De styrande myndigheterna har tidigt gripit in i denna värld med externa krafter. En uråldrig princip torde vara den, att underlägsna och underordnade tvingas att betala tribut till de överlägsna och överordnade i ett samhälle. Och det är också närmast märkligt att konstatera i vilken grad pålagor och skattesystem format det mänskliga samfundet.

En tidig skyldighet var den nordiska allmogens deltagande i de ledandes krigståg till sjöss, som i sin lagstadgade form och under kungens ledning kallas ledung. Äsikterna växlar något om ledungens ålder, dess form och organisation är ganska väl klarlagd. Uteslutet är väl inte, utan det är snarare mycket naturligt att antaga, att de tidigaste härjningstågen med flottor till främmande kuster av nordborna företagits som en slags andelsföretag. Utan tvång deltog då stormän och bönder i dessa tåg efter sina resurser och fick motsvarande tilldelning av bytet. Som vi möter ledungen i de tidigaste medeltida akterna (Necrologium Lundense 1085, Femern- och Falsterlistan, 1200-talets förra del.

Jfr. Bolin 1934) och i landskapslagarna är den en stadgad och färdig organisation under kungens eller hans stormäns direkta befäl. Men den kan givetvis i lokala hövdingars hand vara mycket äldre och därmed också dess administrativa system för uttagandet av de med ledungen förenade skyldigheterna.

Hafström menar att ledungens hamne-indelning i Sveariket kan dateras till vendeltid (600 e.Kr.) eller rentav till folkvandringstid (400–500 e.Kr.) att danskarna övertagit ledungsorganisationen från Sverige under 700-talet och i sin tur genomfört en ledungsorganisation i Västfrisland (1949 s. 126 f). Om Hafström har rätt i fråga om den centralsvenska ledungens ålder, så innebär dock dess spridning till Danmark och Kontinenten en ovanlig riktning i kulturspridningen. Åtskilligt talar också mot denna spridning. Det kan knappast råda något tvivel om att bolet i Danmark-Skåne som indelningsenhet för gård och jordinnehav är äldre än den i de centralsvenska landskapen tillämpade attungen (= $\frac{1}{8}$ dels bol). Åtskilliga forskare (Bolin, Nordholm, Larsen, Aakjær) är eniga om att bolindelningen av jorden är tillkommen i samband med ledungen och i det central-svenska området synes ju byarnas och jordens indelning i attungar också ha ett klart sammanhang med hamneindelning och ledung. Alternativa slutsatser synes kunna dragas av dessa sammanhang. Antingen är Hafströms tidiga datering av ledungen riktig och den torde då ännu tidigare ha funnits i Danmark och troligen även ha kontinentala sammanhang. Detta skulle medföra att även bolsättningen av byarna skulle ha skett under folkvandringstid. Eller också gäller helt andra dateringar. Boltaxeringen och ledungen har i varje fall tillkommit åtskillig tid före 1085 och med tanke på de dåvarande livliga förbindelserna inom Norden behöver den ingalunda vara nämnvärt senare i Sveariket eller i Norge. Det finnes väl heller ingen anledning att betvivla uppgiften i Fagrskinna att Hakon den gode (935–961) genomförde en ledungsorganisation för hela Norge efter slaget vid Agvaldsnes.

I själva verket synes vikingaflottornas omfattande härjningar från 700-talets slut ge besked om att ledungens fasta organisation då fanns i någon form som förutsättning för dessa. De fortsatta härjningarna under mer än tvåhundra år innebär ofta insatsen av stora välrustade flottor på flera hundra skepp. Och då Sven Tveskägg erövrade England år 1013, är vi redan inne i kungliga storföretag, som nödvändigtvis hade en väl fungerande organisation som bakgrund för att kunna bygga skeppen och skaffa manskap, vapen och förråd.

Tacitus uppgift om svionerna, som utom i män och vapen har sin styrka i sina flottor, det förhållandet att det vid 500-talet enligt Jordanes existerat lokala bygder, vars områden kan identifieras med vissa bygder i dag (Forsander 1938 s. 211 ff) och den av arkeologerna klarlagda, rika vendelkulturen visar, att det tidigt funnits kraftfulla, väl rustade och av djärva stormän ledda folkstammar. De stora vapenfynden från strider dem emellan och de många fornborgarna i landet visar, att dessa stammar ivrigt bekämpat varandra, innan de vid tiden omkring 500 blev mera bofasta och ockuperade

jordar av mera svårbrukad men bördigare art än tidigare. Forssander har framkastat tanken att bönderna vid denna tid, kanske därtill tvingade av mäktiga hövdingar, övergått till en mera utpräglad bybebyggelse. Den slutsatsen ligger sålunda ganska nära, att en organisation av bondebefolkningens prestanda till krigstågen skett vid denna tid genom de lokala hövdingarna, en organisation, som sedan kunde övertagas och administrativt utbyggas av den växande kungamakten. Krigsprestandan har reglerats genom bolsättningens och attungsindelningens relationer till ledungens enheter hamna och skeppslag. Trots den påtagliga blomstringen av sveariket under denna tid talar det faktum, att bolet som den större taxeringsenheten måste vara äldre än attungen, för att denna värdering av bondejorden bör ha skett tidigare i Danmark-Skåneland än i det centrala Sverige. Man kommer då till den slutsatsen, att det inom danskt-skånskt område redan omkring 500-talet, möjligen ännu tidigare, genomförts en jordtaxering i bol som en grund för bondebefolkningens deltagande i ledungen, således mer än ett halvt årtusende tidigare än Andreas Sunesens kommentar av skånelagen ger en relativt klar bild av förhållandet mellan bolsättningen och ledungen. Samma förhållande finner man mellan attungsindelningen och ledungen i det centrala Sverige. Detta förhållande uttryckes bl.a. i att en by »liggaer til ha ok hamnu» (ÖgL BB 28:5).

Man bör emellertid konstatera, att även i Västergötland fanns en åttingsindelning av jorden, trots att ingen ledung var genomförd. Detta betyder givetvis endast att skattepålågorna här var av annan art. Långt fram i tiden har ju olika svenska provinser betalt skatt av varierande art i enlighet med vad området producerade. Åttingsindelningen i Västergötland förefaller också ha varit ovanligt statisk genom att all nyodling genast har fördelats på byns åttingar.

Varken jordens indelning i bol i Danmark-Skåne eller i åttingar i Sverige torde från början ha inneburit något markskifte, vare sig av bytomt eller odlad jord, utan endast en taxering, som gav normalvärden för bondebefolkningens beskattning. Denna skattetaxering måste givetvis även ha träffat gårdar, som icke låg i byalag. Byalagsbildningen med gemensamma inägor inom gemensamt hägnade vångar (gården) synes i huvudsak också ha uppstått med den fortgående odlingen som internt verksam faktor inom topografiskt gynnsamma marker. Reglerna för innehav och fördelning av nyodling hade ju heller ingen tillämpning utom på en samlad bebyggelse med konkurrens om odlingsbar jord, men de torde å andra sidan ha tillämpats från den första bolsättningen, så snart en sluten bebyggelse med gemensamheter framväxt. Före de konsekventa tegskiftenas genomförande har man således att räkna med att den odlade marken även i slutna byar låg samlad i blockformiga åkrar nära gården inom hägnader eller i särodlingar på utmarken, men också som tegar i olika åkerfall, som inom eller utom hägnaden fördelats på delägarna i byn enligt odlingsbestämmelserna. Det är detta ägosystem som i landskapslagarna betecknas med »i hambri ok i forni skipt» och vilket så vitt jag kan se slutgiltigt klarlagts av Hafström (1951).

Ensambebyggelse och by

Man torde ha att räkna med att det under utvecklingens gång ständigt har funnits såväl ensamgårdar som en bebyggelse, samlad i större eller mindre byar. Ur ensambebyggelsen har byar kunnat utveckla sig och byarna själva har genom den fortgående uppodlingen av jorden varit i ständig växt och utveckling.

Det saknas anledning att dröja vid äldre rasorienterade forskares teorier, att ensamgården liksom olika bytyper hörde samman med olika raser eller stammar (Meitzen m.fl.). Dessa teorier har redovisats av Nordholm (1931 s. 189 ff). För det danska områdets del har Svend Aakjær med ett stort material från åren 1681–83 visat, att den yttre bebyggelsens utformning i ensamgårdar eller byar enbart beror på brukningsekonomiska och topografiska orsaker: »Det viser sig at gælde hele Danmark, ogsaa paa Øerne, at hvor der ikke var landbrugsøkonomiske Muligheder nok tilstede, der har man Enkeltgaarden. Og paa den anden Side, overalt i Landet hvor Naturen tillader Sambosættelse, ogsaa i Vestjylland, der har man Landsbyerne (1933 s. 125). Sven Dahl har för Skånes del gjort sig till talesman för liknande synpunkter (1942 s. 15 ff), även om han menar, att bebyggelsen inom olika bygder kan ha ägt rum, då de »socialpsykologiska förutsättningarna varit olika samt att olika marktper och nya redskap också varit verksamma faktorer.

Det synes dock vara klart, att bebyggelsen ursprungligen tagit form som enskilda företag. Exempler på enskilda gårdar som delats och utvecklats till byar och byarnas succesiva växt genom nyodling och gårdsdelning är så många att intet tvivel behöver gälla för det historiskt åtkomliga materialet. Att ensambebyggelse varit vanlig under förhistorisk tid är också tämligen säkert och gjorda utgrävningar har lämnat enstaka konkreta vittnesbörd härom (Steensberg 1952 s. 371, m.fl.).

Det kartmaterial med beskrivningar och de jordeböcker som vittnar om det äldre tillståndet före de nya markskiftena, vittnar så enstämmigt om sammanbyggda byar med ett hårt bytvång och inägorna splittrade i mängder av tegar, att vi knappast kan föreställa oss, att det före detta system kan ha funnits ett annat, även om gårdarna legat i närheten av varandra och med sina odlingar på närliggande marker. Redan Lauridsen menade, att de medeltida tegskiftena som avlöste »forni skipt» och som han sammanfattande kallar »Sol-skipt» innebar följande moment: »1) en Byregulering, 2) en Ordning af Marken i Fald eller Aase efter Jordbundens Beskaffenhed, 3) en systematisk Fordeling af Agerskifterne indenfor disse Aase enten efter Botofternes Beliggenhed i By eller efter Lodtrækning og 4) en definitiv Overgang fra et svævende Fællesskab til fuld privatretlig Besiddelse af de dyrkede Arealer» (1896 s. 165). Lauridsen har tagit starkt intryck av de svenska landskapslagarnas stränga reglering av själva byplatsen men menar sig ha stöd för en liknande reglering i Danmark bl.a. i jyllandslagens föreskrifter om »forta» men han menar också, att en sådan byreglering har varit nödvändig för att skapa jord-

bruksbyarnas regelbundna former: »Som alt beskrevet nærmer Hovedmassen af vore »Bysteder» sig til Kvadraten, Parallelogrammet, den langstrakte Oval eller nærliggende Mellemlformer. Dette gælder saavel Adelbyerne som Torperne. Botofterne og Gaardene ligge ordnede i Rækker efter Verdenshjørnerne fra Syd til Nord, fra Øst til Vest; hele Byformen fremtræder i en Skikkelse, der umulig kan være opstaaet ved en tilfældet Sammenflytning gennem lange Tider eller ved en ukontrolleret Udvikling. Den er et Produkt af Eftertanke, Plan og Regulering» (1896 s. 167).

Lauridsens opfattning om byns reglering i samband med medeltidens tegskiften har bestämt bestridits av Larsen (1918 s. 240 ff), som slår fast att »hverken Bolinddelingen eller Solskiftet synes i særlig Grad at have haft Indflydelse paa Landsbyernes Form» (s. 283). Denna Larsens uppfattning delas också av Svend Aakjær: »Disse og mange andre Forhold ved vore Landsbyer vidner om at de er vokset frem gradvis, og at den ældre Opfattelse at alle Byer i Middelalderen skulde være blevet fuldstændig omrebede, og Gaardenes Plads omreguleret, er fejlagtig. Den ny Opfattelse er saaledes langt mere frugtbar for Forskningen. Det viser sig altsaa, at Landsbyens Gaarde og Vangeskifter har føjet sig til hverandre i gradvis Udvikling, bygget op omkring en oprindelig Kerne Fod for Fod» (1933 s. 156). Dahl säger sig heller inte ha kunnat finna något samband mellan tegskiftet och byns »form» (1942 s. 55).

Emellertid har forskningar av David Hannerberg under de senare åren visat, att detta problem dock är svårare att lösa än vad både Larsen och Aakjær trott. Jag begränsar mig här till Hannerbergs rekonstruktioner av den tidiga bebyggelsen inom Veberöds by i Torna härad, Skåne (1958). Genom en inträngande analys av parcell-(teg-) systemen, enligt en karta med beskrivning från 1700-talets början har Hannerberg kunnat framlägga en relativ kronologi mellan odlingsepoker och skiften och med stor säkerhet fastställa utvecklingen i terrängen. Han klarlägger byns bolindelning eller bolvärdering och de därpå grundade bolskiftena i linje med den fortgående nyodlingen samt byns succesiva växt med allt vidare inägor och tillkomsten av nya gårdar. Den relativa kronologien får en fast utgångspunkt, då det visar sig, att kyrkhemmanet tillkommit efter det att bolskifte genomförts inom den äldsta åkermarken. Hannerberg menar därför, att bolskiftet infördes i Veberöd »sannolikt under vikingatidens senare del» (1958 s. 44). Han menar också, att bolvärderingen i Veberöd måste ha skett i nära anslutning i tiden till bolskiftets införande (s. 30), vilket således betyder, att bolvärderingen här skulle ha genomförts någon gång under vikingatiden. Hannerberg uttalar sig icke om bolvärderingens ev. sammanhang med ledungsorganisationen. Av alldeles speciellt intresse i detta sammanhang är emellertid Hannerbergs uppfattning av uppkomsten av den slutna byformen i Veberöd. Med stöd av fosfatförekomsten och genom ett detaljerat studium av tegfördelning och åkersystem kommer han fram till följande slutsats: »Gårdarna lågo före bolskiftet i små grupper eller enstaka i anslutning

till åker och betesmark. Sammanflyttningen till och organisationen av en verklig by är en senare sak, och den har knappast betingats enbart av bolskiftet men väl av detta i förening med den fortskridande uppodlingen och organisationen av tvåsådet, som gjorde den splittrade bebyggelsen opraktisk» (s. 40).

Detta är ju ganska sensationella resultat, som naturligtvis motiverar liknande detaljundersökningar inom andra områden. I och för sig är det ju dock inte särskilt märkligt, om en sådan reglering av bybebyggelsen ägt rum inom det dansk-skånska området, då vi känner de hårda reglerande ingreppen i bytomter och bebyggelse i Mellan-Sverige, som ägt rum i enlighet med landskapslagarnas stadganden. Det märkliga är väl snarast, att varken de danska lagarna eller skånelagen har några bestämmelser om denna byreglering. Både bolvärderingen och det markskifte som blir en följd därav var ju utan tvekan ett ingrepp utifrån i bondebefolkningens tillvaro, en extern faktor. Koncentrationen av bebyggelsen till en slutna by kan väl därför näppeligen ha skett som en självklar följd av bolskiftet, även om man samtidigt – och måhända av rent praktiska, ekonomiska skäl – övergick från ensäde till tvåsäde. Det är ju också svårt att förstå, varför inte tvåsäde med lätthet skulle kunnat införas på gårdar, som hade sina ägor samlade i enskilda enheter. En sådan övergång skulle emellertid innebära nära nog en orimlighet om de enskilda ägoblocken redan var samlade inom en gemensam hägnad. Tillkomsten av en sådan gemensam hägnad av den odlade jorden torde emellertid ha blivit naturlig, sedan de enskilda odlingarna nått direkt kontakt med varandra. Hannerberg menar, att inflyttningen till de nya tomterna i den slutna byn får tänkas ha skett så småningom, kanske i den mån att gårdarna behövde byggas om (s. 44). Med tanke på de noggranna bestämmelser som våra sena skiftesstadgar har om utflyttning av gårdarna och inte minst med tanke på de svenska landskapslagarnas noggranna föreskrifter om bytomten och dess bebyggelse är de danska lagarnas och skånelagens tystnad om en sådan genomgripande byreglering anmärkningsvärd. Under alla förhållanden är Hannerbergs resultat inom detta område som så många andra verkligt betydelsefulla och motiverar, att frågan om byarnas uppkomst tages upp till förnyad prövning.

Bytyper och byformer

Frågan om byformerna har ständigt varit ett huvudtema inom bebyggelsesforskningen. Som ovan antytts saknas det här anledning att närmare syssla med de försök som gjorts att sammanställa byformerna med olika raser eller stammar. Indirekt kan här finnas ett sammanhang men det förmedlas då av sådana fakta som näringslivets växlande former och de rent topografiska förutsättningarna för en bebyggelse.

Redan Lauridsen gjorde en uppdelning av de danska byarnas former i tre grupper: »Den sluttede By (Rundbyen), Langbyen og Terrainbyen» (1896 s. 106 ff). Den slutna byn anser Lauridsen vara den mest karakteristiska för

stora delar av Danmark men understryker samtidigt, att den visar en rik variation. Kyrkan ligger som regel centralt och byarna är stora och troligen mycket gamla. Ett förmodat sammanhang med den vendiska rundbyn avvisar Lauridsen. Detta skulle givetvis närmast gälla byarna på Jylland men Lauridsen konstaterar med stor klarsyn »og vi komme da til den simple Slutning, at paa den cimbriske Halvø er Byformen afhængig af Jordbundsforholdene.» (s. 122). I fråga om långbyn påpekar Lauridsen, att kyrka och prästgård ofta har sin plats i byns ena mynning samt att den ofta visar en sekundär utveckling genom bebyggelse som utgår från den ena eller båda av byns kortsidor. Med terrängby slutligen menar Lauridsen sådana enkla gårdäckor, som uppförts vid en naturlig terränggräns på en sluttning mot en sjö, längs en å eller en betesmark. Lauridsen understryker, att byarna ständigt varit föremål för en omvandling i anslutning till nyodling och gårdsklyvning. Han menar dessutom, som tidigare nämnts, att byarna varit föremål för en direkt bebyggelsesreglering i samband med de medeltida tegskiftena och att härur framgått de slutna former vi möter på de sentida kartorna. Denna senare teori har bestämt avvisats av Larsen, som sammanfattar: »Hverken Bolinddelingen eller Solskiftet synes i særlig Grad at have haft Indflydelse paa Landsbyernes Form». Larsen säger om byns uppkomst: »Oprindelig synes den danske Landsby at have bestaaet af een Række Gaarde, der paa den ene Side havde deres Tofter og paa den anden det udyrkede Areal» (1918 s. 23). Lauridsens tre typer skulle således snarast representera en utvecklingslinje, vilket förefaller mest sannolikt. Härom säger också Aakjær: »Hvad er vel Rækkeby, Langby, Parallelby, Rundby, Terrænby andet end Udviklinger af den samme Bytype? Er ikke alle vore Landsbyer »Terrænbyer»? (1933 s. 129). Detta torde vara en riktig utgångspunkt för fortsatta och fördjupande forskning. Allt för ofta har det visat sig att schematiseringar och formala typer uppställts utan tillräcklig kännedom om de historiska och framförallt de funktionella sammanhangen och sådana tidiga schema visar en obehaglig tendens att låsa fast den alltid nödvändiga, vetenskapliga nyorienteringen. Från svenskt sida har särskilt Gösta Nordholm ägnat byformerna ett ingående studium (1928 och 1931). Med många exempel både inom och utanför det dansk-skånska området har Nordholm visat byarnas avgörande beroende både till placering i landskapet och till formen av topografiska och hydrografiska faktorer och det näringsliv, som är direkt beroende av dessa faktorer. En indelning av byarna, som endast tager hänsyn till deras grundplaner är därför icke fruktbarande (1928 s. 46 f). Nordholm har sammanfattat sin egen uppfattning på följande sätt: »Grundformen hos de gamla nordiska byarna visar sig alltså vara en platsby, där gårdarna ligga på eller omkring en genom växelverkan mellan åkerbruk och boskapsskötsel framsprungnen byplats. Bebyggelsen kan ej betraktas som en isolerad antropogeografisk företeelse utan måste ses i samband med åkerbrukslandskapets övriga ursprungliga grundformer: åker- och ängsmarken samt betesmarken. Av avgörande betydelse för dessa åkerbrukslandska-

pets tre grundformers läge, utbredning och form äro fysisk-geografiska faktorer, främst topografien, jordarts, och hydrografiska förhållanden» (1931 s. 215). Sven Dahl som ägnat bebyggelsen i Torna och Bara härader ett ingående studium, ansluter sig i huvudsak till Nordholm men föredrar beteckningen terrängby i stället för platsby. Han understryker att fyra väsentliga faktorer medverkat, »i inbördes olika proportioner i varje by», till bebyggelsens läge och form: behovet av vatten, närhet till mark som kunde odlas, hägnadsproblemet, tendensen till samboende. Dahl har inte kunnat finna något direkt samband mellan tegskifte och byns form (1942 s. 35 ff). För Falbygden i Västergötland har Lindgren påpekat samma relationer mellan bebyggelsen och markförhållandena som i Danmark-Skåne (1939).

Hustyper, material och konstruktioner

Om man bara tar i betraktande de former av bebyggelse, som vi känner från historisk tid, begränsas det dansk-skånska området av tämligen avvikande former både i fråga om hustyper, material och konstruktioner och husens gruppering i gårdstyper. Störst är skillnaden i söder, där det s.k. lågtyska enhetshuset inom den äldre, folkliga bebyggelsen behärskar hela Nordsjö- och Östersjökusten från Friesland i väster till och med Ostpreussen i öster (jfr. Riemann 1959 s. 233–250, som visar att det lågtyska huset har en utbredning i både Väst- och Ostpreussen och där ingår i fyrkantgårdar, som emellertid utformats under 1800-talet, jfr. Eskeröd 1957). Om man därför räknar med sådana influenser på den dansk-skånska bebyggelsen från söder, som icke kan ha något sammanhang med lågtysk bebyggelse, måste dessa sålunda antingen ha ägt rum, innan det till hela sin art särpräglade lågtyska enhetshuset utvecklats eller också förmedlats tvärs igenom den barriär, som dessa annorlunda hustyper måste ha bildat i varje fall från högmedeltiden fram förbi 1800-talets mitt. Efter denna tid föreligger ju ett tillräckligt källmaterial för att vi skall veta vad som hänt. Om man sedan övergår till områdena norr om den gamla gränsen mellan Skånelanden och det svenska riket, föreligger inte så väsentliga skillnader i fråga om själva hustyperna, som i fråga om material och konstruktioner.

Tack vare omfattande utgrävningar av förhistoriska hustomtingar känner vi nu i stora drag bebyggelsens utformning inom nordeuropeiskt område, även om många detaljer ännu inte kunnat klarläggas.

Stenålderns hus och gårdar visar – och naturligtvis inte överraskande – en hög grad av likformighet i Nordeuropa. Ett mildt klimat krävde inga vinterstallar för djuren eller förvaringshus för något vinterfoder, eftersom djuren kunde gå ute på bete året runt. Det kombinerade jordbruket och boskapskötselns var av extensiv art och man har troligen bytt uppehållsort, allt efter som betet tog slut och de små odlingarna, som icke gödslades, blev utsugna och gav för ringa avkastning. Denna rörlighet har givetvis också bidragit till att ge

åt bebyggelsen en relativt primitiv och tillfällig karaktär. De enskilda husen var bostäder och förvaringshus av olika slag. Det förekom bostäder utan eldstad och man torde haft friliggande uteeldstäder för olika ändamål. Man har funnit både runda härdar och långeldar i bostadshusen, som med en ovanligt stor regelbundenhet låg i öster-väster och med ingång på sydsidan. Husen var som regel av ringa storlek med en bredd av 3.5–6 m och en längd av 7–14 m (Steensberg 1942 s. 14 f., Klindt-Jensen 1952 s. 72 f., Schepers 1960 s. 26).

Hustyperna från stenåldern inom dansk-skånskt och övriga områden i Skandinavien är icke lika väl dokumenterade som på Kontinenten. Skillnaderna synas dock inte väsentliga. Möjligen kan det anses vara ett primitivt drag i jämförelse med Kontinenten, att små runda hyddor, även med eldstad och således bostadshus, är kända både i Danmark och Sverige (Steensberg 1942 s. 17, Stenberger 1952 s. 2 ff). Om de danska hustypernas förhållande till kontinentens skriver en dansk forskare: »Den yngre Stenalders Hustyper er kun delvis Resultatet af Tradition. Den særprægede lange Bolig med mange Rum, kendt i Barkær og Troldebjerg, maa saaledes være Fremmedindskud, Vidnesbyrd om en ejendommelig ny Samfundsordning, og vi kender den karakteristisk nok i den tidlige neolitiske Kultur, den baandkeramiske paa Kontinentet. Herfra er den utvivlsomt kommet til Danmark med Indflyttere, der dog ikke behøver at være udgaaet direkte fra dette Kulturomraade.

I øvrigt udmærkes Kontinentets neolitiske Kulturer ved afvekslende Hustyper. Men det er vanskeligt at henregne dem hver for sig til særlige Kulturer. Saaledes kendes Langhuse baade i Stridsøkse- og Megalitikultur. Alt i alt er Grundlaget for Oldtidens Byggeskik allerede blevet valgt i yngre Stenalders, og de vigtigste Materialer, Ler, Vidjer og Stolper, er udfundet og benyttet» (Klindt-Jensen 1952 s. 79).

Schepers har påpekat förekomsten av olika hus för olika ändamål redan vid denna tid. bostadshus, kok- och vävhyddor, små förrådshus, säkerligen ofta risflätade och på stolpar. Men det var anspråkslösa byggnader, även om bostadshuset redan inom den yngre stenålderns bandkeramikultur på Kontinenten utvecklats till större anläggningar (1960 s. 24 f.).

Fynden av ansenliga stenåldershus i Nordnorge (Gjessing 1942 s. 421) synes klart visa de vida sammanhangen och likformigheten i byggnadsformerna inom Nordeuropas tidigaste bosättning. Då man talar om sammanhang är det emellertid viktigt att alltid räkna med de mycket begränsade tekniska möjligheterna och beroendet av på platsen tillgänglig byggnadsmateriel, vilket med nödvändighet leder både till en stor enformighet i fråga om husens typ, storlek och konstruktion men också till variationer i anslutning till det lokala byggnadsmaterialet. Den alltjämt kvarvarande enkla bebyggelsen inom våra primitivområden i Norden visar dessa beroenden med stor tydlighet. Det har också sina risker att allt för hårt låsa fast forskningsproblemen och frågeställningarna till formala typer, t.ex. i fråga om husens plan, där i själva verket valmöjligheterna eller möjligheten till variation varit ganska ringa. Det

kan sålunda knappast vara någon konstruktiv frågeställning at söka kombinera den runda eller ovala eller fyrsidiga hyddan, det fyrsidiga huset och det rektangulära långhuset med en viss kultur eller visst tidsavsnitt under yttre förhållanden, där tillgången på material och tekniska resurser var mycket begränsade, men där trots detta ganska växlande behov av hus för olika ändamål gjorde sig gällande.

Det har t.ex. bland kulturhistoriker nästan blivit ett axiom att det fyrsidiga huset med svale, dels förutsatte en konstruktion i knuttimring, dels måste leda sitt ursprung från liknande plansformer inom den antika högkulturen. Detta synes mig vara ett klart exempel på formal-typologisk förvillelse, då man vet, att man kan påvisa rektangulära hus med gavelsvale och jordväggar under stenåldern både i Danmark, Sverige och Norge. Naturligtvis har en utveckling av bebyggelsens former ägt rum under den långa, förhistoriska perioden. Detta gäller med säkerhet också bronsåldern, trots bristen på belägg. Att de flesta och icke särskilt många kända husen från bronsåldern är runda eller ovala hyddor kan inte tolkas så som om det fyrsidiga huset eller långhuset inte skulle ha förekommit (jfr. Stenberger 1952 s. 6 ff).

Arkeologerna är eniga i uppfattningen att en klimatförsämring inträtt omkring 500 f.Kr., som avsevärt förändrade bondebefolkningens hela livsföring och medförde en omvälvning i bebyggelsen. Från och med nu utformas de funktionella behov för bondens gård, som varit gällande sedan dess och ända fram till våra dagar, då skördetröskan och leveransen direkt från skördefältet, även av många andra produkter än säd, gjort en hel del förvaringsutrymmen onödiga. Schepers skriver härom: »In dieser Zeit erst entstehen Bauernhöfe in unserer neuzeitlichen Sinn. Nun erst heissen die Hauptaufgaben des bäuerlichen Wohnplatzes: Hausen, Stallen und Bergen. Verteilt auf Einzelbauten liessen diese Aufgaben gebäudereiche Streuhöfe entstehen . . . oder z.T. im Vereinen von Wohnung und Stallung . . .» (1960 s. 26). Dessa behov av nya hus för stallar och foderlador har givetvis gjort sig gällande inom hela det nordiska området. Utvecklingen kunde gå två vägar, antingen ansluta de nya utrymmena till redan befintliga hus eller bygga särskilda hus för de nya ändamålen. De olika vägar utvecklingen tog på Kontinenten och inom dansk-skånskt område lägger också grunden för de avsevärda skillnaderna i dessa områdens bebyggelse i senare tid. Denna utveckling gjorde sig emellertid gällande först så småningom.

Redan omkring 500–400 f.Kr. har man inom lågtyskt område konstaterat kombinationen av bostad och stall, men det fanns vid denna tid också skilda hus för dessa ändamål. Utvecklingen går sedan vidare med stallutrymmenas allt fastare inordning inom det stora, treskeppiga enhetshus, som så småningom utformas inom detta område från stenålderns enkla boningshus av i stort sett samma typ som i Norden. Så småningom inordnas också ladutrymmen och tröskloge inom detta enhetshus (Schepers 1960 s. 30 f). Även inom lågtyskt område fanns emellertid länge åtskilliga hus på gården utom de tidigare – hus

för foderförvaring, stolplador, täckta hjälmar samt dessutom stackningsplatser för hö och halm.

Även inom Danmark och Skåne har vi belägg på kombinationen av bostad och stall från tidig järnålder. Klindt-Jensen skriver om järnålderns hus i Danmark: »To eller snarere tre Typer gaar stadig igen, et Langhus med Stue og Stald eller blot Stue og et kort Hus bestaaende af en Stue (s. 98 f.). Detta boningshus med ansluten stald har ansetts vara en länge kvarlevande form i anslutning till långhusets eller längans utveckling och kan återfinnas i enkla smågårdar fram förbi det sista sekelskiftet. Man har i Danmark belägg från övergången mellan vikingatid och medeltid (Nødskov Hede, Jylland), 1100-talet (Hejninge ved Slagelse) och 1200-talets slut (Pebringe, Sjælland) och systemet anges som tradition i Danmark i en isländsk saga från medeltidens slut (Steensberg 1952 s. 371 ff, 387).

Utvecklingen från relativt likartade hustyper och anläggningar inom det lågtyska och det dansk-skånska området gick under senare delen av järnåldern och under medeltiden helt olika vägar. Detta är egentligen inte så märkligt. Det fanns en valsituation med strängt taget bara två möjligheter. Järnåldersbondens olika behovsutrymmen kunde antingen behållas i sina skilda hus eller sammanföras till större enheter. Den fortgående tekniska utvecklingen gav allt bättre möjligheter att bygga större och bättre hus men härvid gick utvecklingen olika i söder och norr – i söder mot ett snickeritekniskt allt mer fulländat enhetshus, i norr med bibehållande av det låga envåningshuset mot längor med tvärandelning, som succesivt växte ut till gårdsanläggningar av olika typ.

Schepers har visat utvecklingen inom det lågtyska området och genom att kort följa den får man också en uppfattning av de verksamma krafterna i jämförelse med dem, som samtidigt gjorde sig gällande inom Danmark-Skåne med helt andra resultat.

De ströartade gårdsanläggningarna fick med det bofasta jordbruket med gödning av den odlade jorden från omkring 500 e.Kr. en allt rikare form med många hus av primitiv uppbyggnad. Bostadshuset, en låg byggnad med åstak och en enkel rad bärande stolpar, utvecklas till ett treskeppigt hus med två rader bärande stolpar. Redan på 500-talet f.Kr. hade stallen börjat anslutas till boningshuset. Så småningom rycker härden från bostadsdelens mitt bort till husets ena gavel. Ända till 800-talet eller längre ändrade sig dessa förhållanden föga och det fanns också en hel del andra smärre hus på bondgården och så var förhållandet ända i högmedeltiden (Vielbauehöfte, Hau-fenhöfe). En teknisk nyhet bidrog kraftigt till att utvecklingen snart gick snabbare mot det stora lågtyska enhetshuset – tekniken att överge de jordgrävda stolparna och inordna husets bärande element i en fast timra med syllar, långremmar, tvärband och olika stolp- och pallkonstruktioner för att bära upp taket. Denna tekniska nyhet anses ha genomförts mellan 900 och 1300 och härstammar givetvis från städernas och borgarnas högtstående snickeriteknik.

Det lågtyska enhetshuset har alltså högreståndskultur och stadskultur till sina förutsättningar. Mellan 1100 och 1300 intages också utrymmena för foderförvaring och tröskklogen i enhetshuset, som växer i höjd och bredd, får en hög pallning över mittskeppet för fodret med tröskklogen under och senare också en pallning över sidoskeppen för husdjuren. Men ännu under sen medeltid rymde dock inte detta enhetshus hela gårdens skörd utan det mesta förvarades i särskilda lador och foderhjälmars. Enhetshusets slutgiltiga utformning med upptagande av småhusens funktioner ägde tydligen rum under medeltidens senare del. Denna tekniska utveckling har här endast kunnat antydast. Schepers har klarlagt den ingående (1960 s. 10 ff). Han har också framhållit de praktiska fördelarna ur bondens synpunkt med detta enhetshus. Från bostadsdelen och i äldre tid från den öppna härden hade bonden överblick och kontroll av all sin egendom. Det stora foderutrymmet över tröskklogen erbjöd en utmärkt lagring, där säden snabbt torkade, röken höll skadeinsekter borta och hela sädes- och foderlagret gav en utmärkt isolering åt husets lägre utrymmen.

Ur de under förhistorisk tid likartade förutsättningarna har söder om det lågtyska området andra husformer utbildats. Det är det mellantyska huset med tvärandelning i stället för det lågtyska husets långskeppsindelade plan. Detta hus hade redan på 1100–1200-talet ett rum med öppen härd och i anslutning därtill en stuga med ugn – »das mitteldeutsch-oberdeutsche Zweifeuer-Ernhaus». På grund av sin tvärandelning och sin anslutning till mer eller mindre fyrsidiga gårdsgrupperingar har dessa hus- och gårdsformer tidigt ansetts ha influerat på eller rentav vandrat från sitt mellantyska kärnområde via en sydtysk kolonisering av nordöstra Tyskland över till det dansk-skånska området (Erixon 1919 s. 29). Detta är en av dessa förhastade vandrings-teorier, som framlagts utan tillräcklig kännedom om de historiska realförhållandena men som dröjt kvar med en alldeles ovanlig seghet (jfr. Eskeröd 1957).

Inom det dansk-skånska området utformades bondens olika behovsutrymmen också på ett helt annat sätt än söder därom. Från järnålderns hus med bostad och stallutrymmen utformades ett långhus med tvärandelade rum även för andra ändamål. Vi möter samma hustyp i det sentida materialet, vare sig det fortfarande har formen av en enda lång länga eller hus i olika slag av gårdsgruppering – ett lågt envåningshus, som först i sen tid inom vissa områden och sedan teglet kom in som byggnadsmaterial växt till något större dimensioner (Jespersen 1961 s. 48 f). Inom bondebebyggelsen har det ända fram i nutiden varit tänkbart att stöta på ett hus i två våningar.

Varför har nu en rikare byggnadsteknik med större hus icke utformats inom detta nordliga område. Vissa orsaker kan antydast. Här fanns inte den avancerade stads- och borgbebyggelsen som förebild och städerna i Norden hade ju en utpräglad lågbebyggelse genom hela medeltiden i varje fall husen i korsvirke eller skiftesverk.

I fråga om byggnadsmaterial och konstruktioner ger det förhistoriska materialet endast delvis fullt klara upplysningar.

Väggmaterialet var redan i äldre stenålder jord eller torv med stengrund och ibland skalmurar av sten men också flätverk med lerklining. För upp-bärning av taket har man tidigt använt jordgrävda stolpar men säkert också snett på väggarna ställda korta stolpar, som kunnat bära en ås i mötespunkten. Därigenom undvek man mittstolpar i de smala husen vilket givetvis gav större möjligheter för rummets disponering. En annan lösning var krökta stolpar, som från väggsidorna möttes i taknocken. Sådana konstruktioner har ännu i sen tid bevarats både i England, norra Västfalen och norra Niedersachsen (Innocent 1916, Schepers 1960 s. 28). Icke just den nämnda cruck-konstruktionen, men nära nog alla andra tänkbara tekniska lösningar för att bära upp husets tak möter man förresten ännu i våra dagar på de nordatlantiska öarna och på Island (Roussell 1934, 1952, Campbell 1937, 1938, 1943–44, Nilsson-Eskeröd 1943). Steensberg har påpekat, att redan i ett långhus från 200-talet e.Kr. i Aasum på Fyn finner man den »mesula»-konstruktion, som vi återfinner på Fyn fram i vår egen tid. Schepers menar, att man redan omkring 500 f.Kr. eller tidigare jämte cruck-konstruktionen tillämpat systemet med två inre rader lodrätt stående jordgrävda stolpar, som med hjälp av åsar och tvärförbindande balkar burit upp ett tak av runda raftar, varpå yttertak av vass, halm, ljung eller annat material vilat. Och sådana treskeppiga hus med dubbla mittpelare är sedan rikt belagda inom nordtyskt område till 800-talet e.Kr. eller något senare.

Väggar av stolpverk med flätning med eller utan lerklining är också belagda sedan stenåldern och har tydligen förekommit jämsides med jord- eller torrväggar genom århundradena. Härur utvecklas ju också med järnverktygens tillkomst det korsvirke, som i slutet av den förhistoriska tiden och medeltiden ger de tekniska förutsättningarna för att bygga det stora lågtyska enhetshuset. I virkesrika lövskogstrakter utformades också skiftesverket parallellt med korsvirket. Jämte skiftesverket levde stavtekniken med lodräta plankor, som dock mest kom till användning i kyrkor och större byggnader och under medeltidens lopp allt mer avlöstes av konstruktioner i sten och tegel.

Inom Norges och norra Sveriges barrskogsområden kom emellertid en helt annan konstruktion att bli rådande – knuttimringen. Den lämpar sig ju tekniskt sett bäst för byggnad av enskilda, smärre hus och detta är väl den sakliga grunden till skillnaden mellan södra och norra delen av Skandinavien – i söder korsvirke och skiftesverk, långa sammanbyggda längor med ofta helt slutna gårdsformer, i norr knuttimring med många små hus men ändå i regel tätt sammanställda till ganska slutna gårdsenheter. Tendensen mot slutenhet finns emellertid i all bebyggelse och den är ju helt funktionellt betingad inom enheter som till användningen hör samman.

Medan korsvirkets, skiftesverkets och stavkonstruktionens tekniska utveck-

ling synes vara ganska klar råder det något delade meningar i fråga om hur och när knuttringen inkommit i Norden. Sigurd Erixon menar, att man saknar säkra belägg före vikingatidens slut och att tekniken införts öster ifrån i samband med införandet av bastun med ugn och gavelsvale på 800- eller 900-talen (1947 s. 725 ff). Axel Steensberg åter menar, att Gokstadsskeppets timrade gravkammare från 800-talet, en annan norsk gravkammare från 300-talet samt det förhållandet, att man i Sydtykland har knuttimrade hus redan under bronsåldern talar för att knuttringen kan ha kommit den vanliga vägen söderifrån men kanske över östtyska områden och betydligt tidigare än vikingatiden (1942 s. 62).

Gårdstyper

Redan på 1880-talet företog R. Mejborg omfattande undersökningar av den äldre folkliga bebyggelsen både inom landets dåvarande gränser och inom de provinser, som tidigare tillhört Danmark. Dessa undersökningar gav källmaterial för Mejborgs publikationer »Gamle Danske Hjem» (1888) och »Slesvigske Bøndergaard» (1892). Men de lade också den förutseende och breda och föredömligt vetenskapliga grunden till det friluftsmuseum i Kongens Lyngby, som nu utan tvekan är främst i världen som spegel av ett lands folkliga bebyggelse.

Mejborg gjorde sig till talesman för uppfattningen att den fyrålgade, slutna gården var den ursprungligaste och ålderdomligaste formen inom dansk-skånskt område. Denna och vissa andra av Mejborgs åsikter mötte tidigt kritik av P. Lauridsen, som framhåller den rika variation av gårdstyper, som man med utgångspunkt från skifteskartorna kunde konstatera för olika delar av Danmark. Den främste kännaren av den danska landsbygdens byggnadsskick efter Lauridsen var föreståndaren för Frilandsmuseet i Lyngby, arkitekten Halvor Zangenberg. I sin år 1925 utgivna, kortfattade framställning »Danske Bøndergaard» har Zangenberg icke haft anledning att ändra på Lauridsens uppfattning om de olika gårdsformernas utbredning och inbördes ålder, även om han senare främst genom sina egna omfattande fältundersökningar kom fram till en mera nyanserad bild. Tyvärr hann Zangenberg inte göra en slutgiltig sammanställning av sitt rika vetande före sin bortgång. I fråga om den historiska utvecklingen säger Zangenberg sammanfattande år 1925: »Den enlængede Type i Danmark skal sikkert ses under det Synspunkt, at den i en fjern Fortid har været almindeligt udbredt i hele Landet, men at den har forandret Form gennem senere Tiders Tilbygninger, hvorved der er opstaaet baade 3- og 4-længede Gaarde. Denne Udvikling har formentlig, især på Øerne og maaske i Østjylland, været fuldbyrdet ved Middelalderens Slutning, medens den i visse Egne ikke har formaaet at indvirke paa den oprindelige og ældgamle Form. Samme Synspunkt gælder sikkert ogsaa overfor den 2-længede danske Gaardtype, Paralleltypen.» (1925 s. 32, jfr. s. 66).

Axel Steensberg har år 1942 gjort en sammanfattning i populär form av de resultat Zangenberg nått fram till i sina fältarbeten dock utan att gå närmare in på den geografiskt fördelade frekvensen av den danska bondgårdens olika planlösningar – en uppgift, som han säkert med rätta funnit föga fruktbarande. Han säger i en kort sammanfattning: »Vi har lært, at de danske traditioner ikke i og for sig kræver et firelænget Anlæg. Den enlængede Gaard har levet meget længere her i Landet. Derimod var det allerede i Oldtiden noget for Danmark ejendommeligt, at Husene laa orienteret efter Verdenshjørnerne, fortrinsvis Øst-Vest. Det er ogsaa ejendommeligt for vort Land, at Husene var lave og smalle med en enkel og klar Ruminddeling» (1942 s. 144).

Denna fråga, huruvida en äldre forskning haft rätt i sin redovisning av de olika gårdsformernas förekomst och inbördes frekvens i olika delar av Danmark och som ett särskilt problem fyrkantgårdens historia har senare tagits upp av den år 1958 bortgångne museumsinspektör Svend Jespersen till detaljerad granskning, delvis med utgångspunkt från nytt material. Detta skedde först i denna tidskrift 1955 (Bind XIX s. 342–356) under rubriken »Et nordisk gårdproblem» samt senare i ett inlägg vid trettonde nordiska etnologkongressen i Lund 1957 (publ. i »Norden och Kontinenten», Lund 1958). Efter Jespersens bortgång, har också en del av hans ytterligare arbetsresultat i detta ämne, »Studier i Danmarks Bønderbygninger», utgivits av hans kolleger Ester Andersen och Peter Michelsen (Nationalmuseet, København 1961). I samband med en kort orientering över vad tidigare danska forskare sagt om bondgårdens planlösningar framhåller Jespersen i sin senaste framställning det som märkligt, att man tidigare inte ställt gårdarnas planlösningar i relation till deras arealinnehav, eftersom dock redan Lauridsen vid sin presentation av förhållandena i Sydslesvig påpekat denna faktors betydelse och eftersom det framstår fullt klart, att arealinnehavet varit avgörande för om gårdarna efter markskiftenas genomförande fått en två-, tre- eller fyrlängad plan. Jespersen ser förklaringen till denna brist i den tillämpade formaltypologiska synen (»Form og Type forbliver et», s. 20) och uppställer följande program: »Skal vi nu, som situationen er kunne nå frem til en rigtigere vurdering af de gamle danske gårdformer og deres forekomst og til en rigtigere forståelse af den danske gårds historie, må forholdene tages op til en fornyet undersøgelse fra grunden af. Ikke alene maa tilstandene analyseres i henseende til gårdenes rene planformer og deres størrelse i jordtilliggende; men de hele gårdanlægs opbygning og udformning må nærmere undersøges og betragtes i relation til de funktionelle krav, den herskende tradition i gårdens hele drift stiller. Kun på den måde kan der skabes et grundlag, man med sikkerhed kan bygge på» (s. 20).

Detta är ett riktigt program. Men det är trots allt inte särskilt nytt. De funktionella orsakerna till planlösningarnas utveckling i Skåne hade jag tillfälle att understryka redan år 1936 (»By och gård, hushållning och folkliv» i En bok om Skåne I, Lund 1936). Det är ett grundtema med en del exemplifieringar i min lilla studie »Den dansk-skånska gården och Hinterpommerns

fyrkantgårdar. Till frågan om vandring eller lokal utveckling» (Fataburen 1957, jfr. »Norden och Kontinenten. Föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund 1957, Lund 1958). Det är också ett program, som i hög grad tillämpas inom den f.nrv. mycket livaktiga bebyggelseforskningen i Tyskland.

Jespersens plan för sitt arbete över danska bondgårdar, som således endast till en mycket begränsad del kunnat fullföljas, var dels att klarlägga de olika danska gårdstypernas utveckling mellan 1600 och 1800, dels att visa vad som hänt med boningslängans planindelning under samma tid. Han tillämpade därvid det för en etnolog naturliga, bakåtriktade perspektivet med utgångspunkt i det rika till nutiden bevarade äldre materialet. För vardera av dessa arbetsuppgifter synes Jespersen så småningom ha beslutat att anslå en särskild bok. I den posthuma publikationen har de sammanställts i de begränsade delar, som legat färdiga. I fråga om gårdstyperna får vi sålunda ett referat av de hittills gängse uppfattningarna med en viss kritisk kommentar.

Med hjälp av ett rikt bildmaterial av gårdplaner redovisar Jespersen för gårdstypernas förekomst och frekvens i olika delar av Danmark omkring 1800.

Jespersen kritiserar Lauridsens uppfattning att den kringbyggda gården är relativt sen men visar samtidigt, att dess frekvens ökar påtagligt efter skiftenas genomförande och i anslutning till större sädesproduktion. Detta förhållande torde vara giltigt även för äldre epoker, vilket givetvis inte var obekant vare sig för Lauridsen eller Zangenberg och påpekades av författaren redan 1936 (En bok om Skåne I s. 189 f.). Att markskiftena gett denna tendens en knuff, torde vara säkert och just därför är det beklagligt, att man i Jespersens material inte får redovisat de gårdar, som flyttat ut från byn vid skiftet, till skillnad från de icke utflyttade. Det är ju nämligen så, att en gård, som flyttades ut från byn, ofta ändrade karaktär. Längorna kunde skifta läge. Bygatan spelade icke längre någon roll för orienteringen. De båda portarna, »vångaporten» och »gatuporten» omvandlades ofta till en enda utfart, vilket t.ex. skett med Skansens gård, Ravlunda nr. 8 från Skåne. Jespersen har visat, även med hjälp av tabeller, ett otvetydigt sammanhang mellan antalet längor i bondegården och gårdens produktion och djurbestand. Tabellerna visar, utgående från syneakter över »ryttergodsene», sammanfattningar för det statiska läget omkring 1690 i nästan hela Danmark samt dessutom förskjutningar i tidsavsnitt på femtio och något mer än hundra år för gårdar på Falster.

Han har också för öarna Lyø, Strynø og Ærø pekat på en sådan intressant och väl ofta förbisedd faktor som stacksätningens inverkan på behovet av hus i gården och därmed gårdstypen.

En viktig synpunkt i Jespersens arbete är, att de i sammanhang med teglets användning större formaten på husen i Sydjylland och Nordslesvig ger till resultat mindre antal längor och därmed en sparsammare förekomst av fyrkantgårdar.

Av särskilt intresse synes förhållandena i fråga om gårdstyperna vara vid

Danmarks södra gräns inte minst mot bakgrunden av den hittills förda diskussionen om den dansk-skånska gårdens genesis. Här möter ju dock det sydskandinaviska området med sina gårdar av enskilda småhus eller tväringelade längor det saxiska enhetshuset med bostad, stallutrymmen och foderutrymmen samlade sedan medeltiden under samma tak. Men att det lågtyska enhetshuset, även i sin fulla utformning, i sen tid krävt en komplettering med nya utrymmen i särskilda hus och därvid tenderande mot slutna fyrkantgårdar har jag nyligen visat för Hinterpommerns del, där sådana slutna fyrkantgårdar framkommit före 1800-talets mitt. Därmed göres Sigurd Erixons teori om den dansk-skånska gårdens invandring från detta område före medeltidens slut enligt min mening omöjlig att längre hävdas (Fataburen 1957 samt Norden och Kontinenten Lund 1958, s. 78 ff).

Härpå har Sigurd Erixon svarat (Norden och Kontinenten, s. 41 ff) dels att han fortfarande anser ett sammanhang möjligt mellan Väst- och Ostpreussens samt Memelområdets bondgårdar och Danmark-Skånes, då likheterna är tämligen stora, inte minst därför att det lågsaxiska huset saknas i Balticum och Ostpreussen, dels att han så småningom funnit det sannolikare, att influensen gått tvärs över Nordtyskland, förmedlad av en gemensam, feodal kultur. Mitt svar på denna partiella reträtt och denna nya och ovanliga teori rörande gårdstypers vandringar återfinnes i samma arbete (s. 88 ff). Jag har påpekat, att ett vidhållande av den geografiska vandringsteorin »Bör då prövas i första hand genom ett klarläggande av fyrkantgårdarnas ålder inom detta östliga område» (s. 90) men att min tro dock var »at resten av området som förmedlingsområde för den »frankiska» gårdens import till Skåne och Danmark likaså får falla, sedan den folkliga bebyggelsen inom området närmare granskats i sin historiska framväxt» (s. 93). Denna granskning har för detta östliga område sedermera delvis framlagts av Erhard Riemann i hans studie *Ostpreussische Vierkanthöfe* (Zeitschrift für Mundartenforschung, 1959, s. 233–250). Riemann, som är en god kännare av detta östliga områdes folkliga kultur, slår fast, att det i första hand koloniserats från lågtyskt område genom Tyska orden. Han anser, att det en gång här funnits gårdsanläggningar med friliggande småhus i lös gruppering. Han visar, att den tidigare uppfattningen av det saxiska enhetshusets begränsade utbredning österut är felaktig och att detta tvärtom haft en utbredning genom både Väst- och Ostpreussen. Här har sedan utformats fyrkantgårdar med det saxiska enhetshuset ingående i fyrkanten eller ibland friliggande. Men denna utveckling anser Riemann vara sen och en företeelse, som i huvudsak tillhör 1800-talet, således en god parallell till förhållandena i Hinterpommern. Här visade jag (Fataburen 1957), hur det saxiska enhetshuset konserverats i fiskarbyn Kamp. På samma sätt presenterar Riemann fiskarbyn Neu-Passarge i Ostpreussen med bevarade saxiska hus, medan böndernas byar runtom visar en rik utveckling till fyrkantgårdar under trycket av de ökade utrymmesbehoven för skörden och djuren. Riemann anger också som sin övertygelse, efter en översikt av de många områdena med fyr-

kantgårdar i Europa, att utbildningen av fyrkantgården inte kan ha något sammanhang vare sig med någon bestämd husform eller gårdstyp. Härmed synes sålunda riktigheten i den näringsfunktionella grundsynen ha fått ytterligare en bekräftelse.

För klarläggningen av den dansk-skånska gårdens genesis har det naturligtvis sitt intresse att även studera förhållandena väster om Oder. De svenska rekognoseringskartorna från pommerska sjuårskriget 1756–63, visar att det för Vorpommerns del då icke fanns några fyrkantgårdar. Detta har påpekats av Bengt-Arne Persson vid konferensen i Lund 1956 (Norden och Kontinenten, 1958 s. 95 ff.). Inom Vorpommern härskar sedan gammalt det saxiska enhetshuset, men i sen tid gör sig även här en tendens mot slutna grupperingar gällande.

Som ovan påpekats synes förhållandena vid Danmarks gräns mot kontinenten vara av särskilt intresse mot bakgrunden av den diskussion som hittills förts kring den dansk-skånska fyrkantgårdens härledning, vilket ju också är ett huvudtema för Jespersen. Jespersen har härvid själv icke kommit till några klara slutsatser, trots ett rikt källmaterial och en ingående diskussion av detta material. Det saxiska enhetshusets inslag i detta gränsområde och dess influens på gårdsbildningen är också ganska ofullkomligt redovisat. Att en påverkan föreligger torde vara klart. Sammanfattningsvis synes man kunna formulera den så, att det saxiska enhetshuset i den västliga delen fått tillbyggen närmast av lador i vinkel eller som ett förskjutet parallelhus med en förmedlande tvärbyggnad, som leder till den märkliga dubbla vinkelplan, som Jespersen kallat »Bau in die Sieben» och »Bau in die Fünf» (tydl. hämtat från Otto Lehmann 1927, s. 121). A andra sidan har det saxiska enhetshuset – mer eller mindre omvandlat genom tvärandeling – i de mera östliga områdena kompletterats med friliggande hus (lada, stall, undantagsbostad), som visar en klar tendens mot en fyrsidig gårdsgruppering i anslutning till det saxiska långhusets stallgavel. Här har således försiggått planomvandlingar, som erinrar om vad som hänt i områdena österut ända fram genom Ostpreussen och av samma funktionella orsaker, behovet av ökade utrymmen för en utvidgad odling. Dessa relativt sena utvecklingslinjer har Otto Lehmann redovisat klart och övertygande redan 1927 (Das Baurnhaus in Schleswig-Holstein).

Det stora material, som av danska och svenska forskare hittills publicerats och kommenterats rörande de dansk-skånska gårdsformerna pekar endast i en riktning. Det är här fråga om internt utvecklade, allt rikare former, där gårdens storlek och typ inom de samtida tvärsnitt, som materialet medger (1600-talets slut, 1800-talets början) är klart beroende av dess areal och produktion. Då utvecklingen under ett visst tidsavsnitt inom ett begränsat område kan följas (Falster), framkommer samma relationer mellan gårdstyp och storlek (angiven i antalet väggfack) å ena sidan och utsäde och husdjur å den andra. Den fyrålgade, slutna gården blir allt vanligare och växer i vissa fall utanför gårdsfyrkanten med utbyggen åt olika håll eller i vissa fall med sär-

skilda småhus inne på gårdsplanen. I sällsyntare fall utformas mer eller mindre regelbundna femkanter (Jespersen 1961 s. 26). Denna regel visar sig ha vissa undantag, såsom då traditionen med stacksättningen på de sydliga småöarna eller husets större format i sen tid i Sydjylland och Nordslesvig gör behovet av längor mindre. »Gårdsstørrelsen virker – som regulator for Gårdformen», som Jespersen uttryckt detta samband, och man kan väl egentligen knappast vänta sig något annat.

Det är främst den firsidiga, slutna gården, som misstänkts vara en främling, som kommit utifrån till det dansk-skånska området. Man kan fråga sig varför inte lika gärna parallellgården, vinkelgården eller den trelängade gården skulle vara främlingar eller varför det skulle innebära så stora svårigheter för en intern utveckling speciellt från trelängade till fyrhängade gårdar, att man just här måste söka utländska förebilder, då den interna utvecklingen fram till den trelängade gården aldrig ifrågasatts. Svaret är väl, att man förletts till denna hypotes av den firsidiga gårdens förekomst utanför det nordiska området mot bakgrunden av den allmänna vandringsteorien. Det reella förhållandet torde vara, att varhelst vi stöter på den firsidiga slutna gården (Skandinavien, Nordtyskland i anslutning till det lågtyska enhetshuset, sydtyskt eller »frankiskt» område, Salzburg, Steiermark och Burgenland i Österrike, Rumänien etc., etc.) så är det frågan om ett visst slutstadium i en utvecklingstendens, som är nådd vid olika tidpunkter men främst betingad av nyodling och ökad produktion och i vissa fall också av trånga bytomter. Det senaste av Jespersen framlagda materialet synes genomgående bekräfta denna synpunkt, även om Jespersen själv tvekar at slutgiltigt dra denna slutsats.

*

Den summariska översikt, som här meddelats, kan kanske ge anledning till några allmänna reflexioner rörande bebyggelseforskning. Den synes verkligen gå mot en förnyelse. Samtidigt med att pågående fältarbeten inom arkeologi och etnologi och allt mer inträngande tolkningar av det skrivna källmaterialet ställer ett allt rikare material till forskningens förfogande, sker också en allt intimare samverkan mellan företrädare för olika forskningsfält: förhistoriker, etnologer, arkitekturhistoriker, forskare inom allmän historia, ekonomisk historia, agrarhistoria, rättshistoria och kulturgeografi. Man lär av varandra, befruktande synpunkter växlas och den egna ensidigheten eller bundenheten vid en föräldrad metodik blir korrigerad. Man lär sig allt mer att se sammanhangen mellan vetenskapliga fält, som tidigare odlats ensidigt. Man har allt mer lärt sig att ta hänsyn till näringslivets förutsättningar inom olika geografiska områden och olika tidsepoker med deras växlande ekonomiska konjunkturer och politiska sammanhang. Man ser allt mer sambanden mellan husens, gårdarnas och byarnas funktion och deras former, beroendet av den rent tekniska utvecklingen och av markförhållanden och redskap. Man har allt mer

lärt sig att ställa mot varandra de interna, funktionella, behovsbetingade tendenserna och ingreppen utifrån, betingade av skatteläggningar eller egendomsförvärv från grupper ovanför och utanför den breda bondebefolkningen.

Här ovan har jag försökt antyda inom vilka områden man kan anses ha nått relativt säkra resultat och inom vilka det fortfarande återstår frågetecken och problem. Problemen kommer säkert att få en snar lösning om utvecklingen blir som hittills med ett allt rikare, sakligt presenterat källmaterial och en fortgående samverkan mellan olika vetenskapsfack.

Litteratur

- Aakjær, Svend: *Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid* (Inst. f. sammenl. Kulturforskning A: II, Oslo 1933).
- Bolin, Sture: *Ledung och frälse*, Lund 1934.
- Campbell, Åke: *Vångalaget i Skåne. En boskapsskötselns samfällighet* (Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1933).
- *Notes on the Irish house* (Folk-Liv 1937, s. 205–234 och 1938 s. 173–196).
  - *Keltisk och nordisk kultur i möte på Hebriderna* (Folk-Liv 1943–44, s. 228–252).
- Dahl, Sven: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund 1943.
- Erixon, Sigurd: *Svenska gårdstyper* (Rig 1919).
- *Svensk byggnadskultur*, Stockholm 1947.
  - *Den firsidiga gården* (Inledning. Norden och Kontinenten, Lund 1958, s. 22–53).
  - *Svenska byar utan systematisk reglering*. Sthlm. 1960.
- Eskeröd (Nilsson-), Albert: *By och gård, hushållning och folkliv* (En bok om Skåne I, s. 170–223) Lund 1936.
- *Den sentida bebyggelsen på Islands landsbygd* (Forntida gårdar i Island, Uppsala 1943).
- Eskeröd, Albert: *Den dansk-skånska gården och Hinterpommerns fyrkantgårdar. Till frågan om vandring eller lokal utveckling*. (Fataburen 1957).
- *Den firsidiga gården* (Diskussionsinlägg. Norden och Kontinenten, Lund 1958, s. 88–94).
- Forsander, John Elof: *Sveriges förhistoriska bebyggelse*. (Sv. Folket genom tiderna, I) Malmö 1938.
- van Giffen, A. E.: *Der Warf in Ezinge, Prov. Groningen, Holland und seine westgermanischen Häuser*, Germania 20, 1936.
- Gjessing, G.: *Yngre steinalder i Nord-Norge* (Inst. f. sammenlignende kulturforskning, Ser. B:39, Oslo 1942).
- Hafström, Gerhard: *Ledung och marklandsindelning*, Uppsala 1949.
- »Hamarskipt» (Rättshistoriska studier, I, s. 104–156, Lund 1951).
- Hannerberg, David: *Skånska bolskiften, Veberöd*. (Medd. fr. Geogr. Inst. vid Stockholms Högskola, 115) Lund 1958.
- Hatt, Gudmund: *Oldtidens Landsby i Danmark* (Fortid og Nutid 1936 s. 97–129).
- Innocent, F. C.: *The Development of English Building Construction*, Cambridge 1916.
- Jespersen, Svend: *Et nordisk gårdproblem* (Anmälan av Nordisk Kultur 17 i Fortid og Nutid 1955 s. 342–356).
- *Den firsidiga gården* (Diskussionsinlägg. Norden och Kontinenten s. 53–69, Lund 1958).
  - *Studier i Danmarks Bønderbygninger*, Kbhvn. 1961.
- Klindt-Jensen, Ole: *Byggeskik i Danmark i forhistorisk tid* (Nordisk Kultur 17, Oslo 1952).
- Larsen, Henrik: *Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer* (Aarb. f. Nordisk Oldkyndighed, 1918 s. 177–293).
- Lauridsen, P.: *Den gamle danske Landsby* (Aarbøger for Dansk Kulturhistorie, Kbhvn. 1899 s. 76–185).

- Lauridsen, P.: Om gamle Landsbyformer (Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Kbhvn. 1896, s. 97–170).
- Lehmann, Otto: Das Bauernhaus in Schleswig-Holstein, Altona 1927.
- Lindgren, G.: Falbygden och dess närmaste omgivningar vid 1600-talets mitt. Uppsala 1939.
- Mejborg, R.: Slesvigske Bøndergaarde, Kbhvn. 1892.
- Gamle Danske Hjem, Kbhvn. 1888.
- Norden och Kontinenten, Föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folkkliv- och folkminnesforskaremötet i Lund 1957, Lund 1958.
- Nordholm, Gösta: Geografiska studier över de nordeuropeiska byarnas grundformer (Sv. Geogr. Årsbok 1931, s. 188–224).
- Studier över lantbebyggelsen i södra Skåne, (Sv. Geogr. Årsbok 1928, s. 33–50).
- Olafsen, O.: Jordfællesskab og Sameie. En historisk Undersøgelse, Kristiania 1914.
- Olufsen, Oluf Christian: Bidrag til Oplysning om Danmarks indvortes Forfatning i de ældste Tider, især i det trettende Aarhundrede. (Vidensk. Selskabs Skrifter, 1821.)
- Persson, Bengt-Arne: Diskussionsinlägg (Norden och Kontinenten, Lund 1958 s. 95 ff).
- Riemann, Erhard: Ostpreussische Vierkanthöfe (Zeitschrift für Mundartforschung, Wiesbaden 1959, s. 233–250).
- Roussell, Aage: Norse Building Customs in the Scottish Isles, København 1934.
- Byggeskikken paa de nordatlantiske Øer (Nordisk Kultur 17, Oslo 1952).
- Schepers, Josef: Das Bauernhaus in Nordwestdeutschland, Münster 1943.
- Haus und Hof deutscher Bauern. Westfalen-Lippe, Münster 1960.
- Steensberg, Axel: Den danske Bondegaard, København 1942.
- Boligskik paa Landet i Danmarks Middelalder (Nordisk Kultur 17, Oslo 1952).
- Stenberger, Mårten: Byggnadsskicket under förhistorisk tid i Sverige, Norge och Finland (Nordisk Kultur 17, Oslo 1952).
- Zangenberg, H.: Danske Bøndergaarde, (Danmarks Folkeminder Nr. 31), København 1925.

Litteratur om Danmarks forhistorie 1961-1964

Af C. J. BECKER

Der er i de sidste fire års publikationer omkring dansk oldtid taget rimeligt hensyn til fagets udadvendte, populære side og til fagfællers strengere linie. Medtager man bøgerne fra de nærmest forudgående år, kan man vist uden overdrivelse sige, at der nu foreligger noget for enhver smag og alder i den førstnævnte gruppe. Til nyudgaven af »Danmarks Oldtid« (1957–60) har Johannes Brøndsted føjet en kortere og, om muligt, endnu lettere tilgængelig sammenfatning af det meste af vor forhistorie i første bind af den Danmarks-historie, som er under udgivelse ved John Danstrup og Hal Koch på Politikens forlag (35). Der er ikke tale om en forkortelse af tre binds-værket, men en ny-redigeret, fortrinlig oversigt, der er skrevet med strålende oplagthed, og hvor de allersidste resultater er taget med. Endelig har vi her fået den helt rigtige afløser af Brøndsteds egen kortere populær-skildring, der siden fremkomsten i 1941 har stået uovertruffen, men som efterhånden var noget forældet. I en skildring af forhistoriske tider må det arkæologiske materiale have førsteret, men gang på gang slår forfatterens brede baggrund af humanistisk viden igennem, så man hele tiden forestiller sig menneskene bag tingene. Brøndsteds sidste store arbejde ligger i et plan, hvor ingen nulevende fagfælle når op. En lille indvending mod den nye bog rammer ikke forfatteren. Redaktionen har sluttet 1. bind ved ca. 600 e.Kr., d.v.s. begyndelsen af yngre germansk tid. Det er rigtigt, at der her er et tydeligt skel i kulturudviklingen, men de næste 200 år er i lige så høj grad forhistorie, uden at Thorkild Ramskou i værkets bind 2 (173) har fulgt linien op. I denne del behandles tiden ca. 600 til 1060 (hvor vikingetiden aldeles overflødig omdøbes til normannertid), men forfatteren vælger – skønt selv arkæolog – at bygge det meste af sin fremstilling på skriftlige kilder og at nøjes med nogle arkæologiske randbemærkninger. Det havde nok været bedre med en anden fremgangsmåde, for fag-historikerens anmeldelser har ikke været blide, og i hvert fald havde man undgået det brud i hele fremstillingen, som tomrummet 600–800 nu markerer.

---

1. Tal i parantes henviser til numrene i den efterfølgende litteraturliste, der er ordnet efter samme principper som de tidligere oversigter i Fortid og Nutid (XVI, 344; XVIII, 176; XIX, 22, XX, 155 og XXI, 346). Ikke alle artikler har kunnet omtales i oversigten; der er især udeladt mindre bidrag, hvis indhold direkte kan aflæses af titlen, samt en del arbejder fra de noget flydende grænseområder til andre videnskaber. – Ved udarbejdelse af listen har jeg fået hjælp af stud. mag. Bodil Ejrnæs.

I den mere populære gruppe må nævnes Klindt-Jensens oversigt (112), oprindelig skrevet for udenlandsk publikum i Glyn Daniel's bemærkelsesværdige serie »Ancient Peoples and Places«. Den er kortfattet, vel illustreret og lægger hovedvægten på en bred, almindelig gennemgang, hvor rent faglige og kronologiske enkeltheder med vilje er trængt stærkt i baggrunden. Bogen går kun frem til vikingetidens begyndelse, idet den engelske serie forudsætter en samlet behandling af denne periode, som nu er kommet med Holger Arbman's fortrinlige, men noget anderledes anlagte oversigt (15); især bør der her gøres opmærksom på vægtige, men lidt tunge afsnit om kunst og ornamentik. Mens vi er ved emnet bør nævnes endnu en vikingetids-oversigt (182), hvor mange problemer er grebet an på en tredje facon. Med Brøndsted's sidste gang nævnte bog og Palle Laurings fire år ældre »Vikingerne« kan man vist siges at være særdeles velforsynet på dette felt. Forresten er der én til, Th. Ramskous korte og noget mere populære oversigt (172), let skrevet, men så hastigt læst, at mange nok får mod på en af de andre. Det er nok rigtigst at gøre opmærksom på, at Ramskous skildring hører til i denne kategori og ikke danner en fortsættelse af samme forfatters »Sådan levede vi« (171), der er skrevet for den yngre del af ungdommen.

Af lidt anden art inden for det populære felt er gruppe-arbejdet »Med arkæologen Danmark rundt« (200), der ikke bare er en udmærket turistfører gennem landets talrige egne og deres oldtidsminder, men som indledes af to særlig gode afsnit om henholdsvis dansk arkæologis historie samt om naturbaggrund og livsvilkår i oldtiden. Beslægtet hermed er »Arkæologi som hobby« (177), der giver præcis, hvad titlen lover.

Af regionale oversigter er der blot Therkel Mathiassens skildring af Nordvestsjælland (141), skrevet ud fra forfatterens store kendskab til og dybe interesse for netop denne egn, dertil rigt illustreret med bl.a. fine og utraditionelle tegninger af Henning Ørsnes. Den er udsendt i anledning af 50-året for oprettelsen af Nordvestsjællands Elektricitetsværk – altså et festskrift. Et prisværdigt initiativ!

I denne forbindelse bør det lige nævnes, at Gustav Schwantes' påbegyndte oversigt over Slesvig og Holstens forhistorie nu ser ud til at kunne fuldføres, idet der denne gang er kommet hele jernalderen (98, 101) som overgang til Jankuhns allerede tidligere udgivne afsnit om vikingetiden og dens umiddelbare forudsætning. Her behandles som bekendt hele Slesvig, således at den i høj grad hører ind under den foreliggende orientering. Et kort, men særdeles vigtigt afsnit er Wolfgang Krauses oversigt over de tidlige runeindskrifter og deres sprog (120).

Ældre palæolitisk tid

Det er rimeligt at bibeholde den inddeling af stenalderen, som for fire år siden indførtes her i litteratur-oversigterne, selv om bidragene denne gang har

været få for de ældste tider. Et af dem er, skal vi sige, tankevækkende; ved Isefjorden, nord for Ejby, har Erik Madsen opsamlet ca. 300 flintstykker inden for et ganske lille område. Fundet er foreløbigt beskrevet (136) og med nogle desværre ikke helt oplysende illustrationer. Det drejer sig om svære skiver, meget groft tilhuggede stykker og blokke af flint. Alt er opsamlet i strandkanten eller i overfladen af ældre strandaflejringer. Hele fundet er ensartet og kan ikke henføres til nogen af de danske stenalderkulturer, man kender fra tidsrummet efter sidste istid. Derimod har det nogen lighed med nordtyske, engelske og franske fund af meget høj alder (de såkaldte Clacton- og Calais-grupper). Hvor en datering af de sidstnævnte har været mulig, skal man så langt tilbage som før den næstsidste istid (Riss- eller Saale-istiden). Men »forsøg på datering ud fra redskabernes form og den teknik, som synes anvendt ved deres fremstilling, er langt fra tilstrækkelig«, som forfatteren selv siger det (s. 83). Først når det lykkes at finde danske stykker i geologisk daterede lag, er der bragt bevis for tilstedeværelse af mennesker herhjemme i en svimlende fjern fortid (man skal efter gældende beregninger mindst 200.000 år tilbage). Fra flere sider arbejder man ivrigt på at kunne bringe en sådan nyhed (se sidste oversigt), men vi mangler stadig de afgørende beviser. Erik Madsens forsigtigt formulerede bidrag er det nærmeste, vi endnu har været problemet. Lad os håbe på snarlig løsning, så meget mere som en omfangsrig tysk bog har fremlagt et tilsvarende, geologisk dateret materiale fra omegnen af Hamborg (A. Rust og G. Steffens: Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen. Offa-Bücher NF bd. 17 (1962)).

Mesolitisk tid

Om yngre palæolitisk tid – rensdyrjægerens periode – foreligger intet, og der er heller ikke for rigeligt, når talen falder på de forskellige mesolitiske grupper. Vigtigst er en større boplads med maglemosekultur, udgravet under sidste krig ved Verup i Store Åmose på Sjælland; Knud Andersen behandler pladsen fra arkæologisk side (11), og Svend Jørgensen bruger den som udgangspunkt til omfattende pollenanalytiske studier i sin disputats (104). Både ved udgravningen og den nu afsluttede behandling har der eksisteret det nødvendige samarbejde mellem naturvidenskab og arkæologi. Da det er den hidtil eneste, kombinerede behandling af en maglemose-boplads siden 1943, har arbejdet været imødeset med interesse; ikke blot har dansk forskning særlige forpligtelser inden for dette felt, men ved de omfattende moseundersøgelser under og efter sidste krig er der indsamlet et overmåde rigt materiale. Verup betegner dog ikke nogen milepæl i den arkæologiske forskning. De mosegeologiske og pollenbotaniske studier er både vigtige og af vidtrækkende betydning, som det tydeligt kom frem ved forsvaret af disputatsen. Og den arkæologiske behandling er god og grundig samt forsynet med flere illustrationer af oldsager, end vi er vant til at se i danske afhandlinger om mesolitiske fund. Det er selve

fundet, der er noget i vejen med. Bopladsen har kun ydet et forholdsvis lille antal oldsager, men giver klare vidnesbyrd om, at datidens jægere gentagne gange har slået sig ned på samme plet nær den gamle søbred. Nogle af de horisonter, der kan udskilles og dateres naturvidenskabeligt, er så fattige på oldsager, at de ikke kan indpasses i den arkæologiske udvikling, og omvendt har man ikke mulighed for at datere alle de rent arkæologiske faser, som man med erfaring i andre fund kan bestemme. Hertil kommer, at pladsens øverste fundlag var ødelagt eller helt fjernet ved tørveproduktionen forud for udgravningen. Kort sagt: trods det meget store arbejde, der har været nedlagt i en behandling og datering af bopladsen, bringer den os kun et ringe stykke vej fremad mod et af de mål, der må kunne nås med eksisterende materiale, nemlig en nøjere opdeling og datering af den rige, sjællandske maglemosekultur.

Som sædvanligt er der nogle småting af interesse for studiet af de mesolitiske grupper. I forbindelse med en samlet gennemgang af europæiske buer og bueskydning i oldtiden behandler professor J. G. D. Clark, Cambridge, (43) de to temmelig enestående elmetræs-buer fra maglemose-bopladsen Holmegård IV i Sydsjælland og bringer nogle brugbare illustrationer af dem (hvad fundets udgraver nu har forsømt i tyve år!). Forøvrigt er der vigtige oplysninger om Holmegård-buerne i et andet, samtidigt arbejde, der beskriver nogle lignende, men yngre stenalder-buer fra Nordvesttyskland (K. Beckhoff i Die Kunde N. F. 14 (Hannover 1963)). – I den forbindelse må henvises til Troels-Smiths fængslende beretning om en enkeltfundet pil af fyrretræ fra Vinkel ved Viborg (215). Pilen mangler desværre sin od (en mikrolit (?)), men er ved pollenanalyse dateret til tidlig maglemosetid. Der er således tale om et meget sjældent fund, og her er der ikke noget at udsætte på hverken dokumentation eller billedstof.

Et andet vigtigt enkeltstykke stammer fra den fundrige Åmose, nemlig en rigt ornamenteret dolk (219), der er lavet af en spaltet elsdyrknogle og forsynet med furer i siderne, hvor man har indsat små flintflækker, således at de danner skarpe ægge. Olfert Voss benytter lejligheden til at give en kort oversigt over samtlige danske fund af denne art.

Gudenåkulturen plejer der ikke at være megen snak om. Denne gang bør dog gøres opmærksom på en kortfattet beretning om forholdene langs Varde å (42), hvor man tidligere kun kendte til ganske få lokaliteter, men hvor intensiv eftersøgning har bragt 75 bopladser med næsten 2000 egentlige redskaber for dagen. Vore mange amatør-arkæologer udfører på dette felt et meget nyttigt arbejde. Uden W. Berthelsens fund fra Vejle å, Helene og P. O. Overgaards indsamlinger langs Storåen og nu Clara Håhr Christiansens og Kaj Skelmoses virke langs Varde å – for blot i flæng at nævne enkelte, hvis resultater er nået frem til litteraturen siden Therkel Mathiassens første behandling i 1937 – har vi ingen mulighed for at komme videre med vort kendskab til de gamle jyske jægerfolk; en ny og efterhånden påkrævet sammenfatning får vi vel også en skønne dag.

Endelig bør nævnes Holger Kapels foreløbige rapporter om stenalderboplader omkring Draved mose i Sønderjylland (105, 106); her er det måske rigtigt at afvente de fortsatte undersøgelser, der er virkelig lovende.

Neolitisk tid

De to vigtigste bidrag skal søges i tidsskrift-artikler. Ebbe Lomborg behandler et usædvanligt fund med tre fremmede stenøkser fra Udstolpe på Lolland (130), nemlig to svære økser med skafthul og en tredje med spids nakke, men uden hul. De stammer alle fra det østlige Mellemeuropa og hører til i en gruppe af stenalderkulturer, som kaldes enten de båndkeramiske eller – rigtigere – Donau-grupperne. De to svære økser er i slægt med de såkaldte »skolæst-økser« eller »strygebolt-formede økser« (ja, det er tossede navne, men de betegner direkte oversættelser af gængse tyske betegnelser). Det er disse økser, der to gange tidligere har været beskrevet fra Danmark, og som P. V. Glob gerne tolker som plovskær. Dette problem, som der for resten har været en del skrivi om i de senere år, lader Lomborg ligge. I stedet for undersøger han, hvorfra de danske stenøkser er kommet, og hvor gamle de er i forhold til nordisk yngre stenalder. Takket være nyere arbejder i udlandet kan man bestemme sådanne økser langt sikrere end for 25 år siden. Samtlige stykker fra Danmark hører til nogle ret sene varianter, der i tid må placeres omkring overgangen mellem vort tidlig- og mellem-neolitikum og som derfor ikke kan have noget at gøre med de allerførste, neolitiske strømninger her til landet. De fleste danske eksemplarer er også lavet af en ret karakteristisk, lagdelt stenart, som efter nye tyske undersøgelser kun findes i et lille område i det tidligere tyske Schlesien. De er kommet til landet via Oder-floden, og betegnende nok er der fundet særlig mange af dem på vore sydhavsøer (der er bare en snes stykker i det hele). En direkte forbindelse mellem Danmark og de nedre Oder-egne er slet ikke så mærkværdig. Herom handler resten af artiklen. Det viser sig nemlig, at de ældste danske metalfund, økser og smykker af kobber, antagelig er kommet samme vej og på samme tid. Man har tidligere været opmærksom på visse fremmed-indslag i nordisk keramik. De hører tidsmæssigt også hjemme her, og Lomborg mener, at de ligeledes må være bragt fra det østlige Mellemeuropa. Bagved anes et videre perspektiv: alt kan forstås som led i nogle større, europæiske kulturstrømninger, thi fra Oder-egnene kan linien følges via Ungarn og endnu videre til den nære Orient.

Det andet bidrag må søges i det tyske tidsskrift *Offa*, hvor docent E. Aner har sammenfattet en række undersøgelser over de danske dysser (14). Bevares, udgangspunktet er de slesvigske og holstenske megalitgrave, men bag ved ligger en primær gennemgang af hele det danske stof, og artiklen indeholder en række nye iagttagelser. Således deler forfatteren dysserne i tre hovedgrupper: 1) smalle, rektangulære, i reglen helt lukkede kamre, 2) bredere, ligeledes rektangulære kamre med åbning eller gang ved ene smalside samt

3) fem- eller sekssidede kamre, altid åbne og oftest med en gang. Denne gruppering svarer til den sædvanlige deling i ældre og yngre former. Men nu viser det sig, at de lukkede kister næsten kun findes i langdysser, hvor kammeret har samme længderetning som højen. Runddysser af denne art er sjældne. Ved næste type har man forholdsvis flere runddysser, men stadig dominerer langdysserne, og nu ligger kamrene uden undtagelse på tværs af højens længderetning. De polygonale dysser findes derimod oftere i rund- end i langhøje; i sidstnævnte tilfælde ligger også de på tværs.

De lukkede kamre i langdysser har længe været anset for de ældste. De findes hovedsagelig på øerne og i det østlige Sønderjylland. De åbne »tværdysser« spredes derimod over det meste af Danmark samt Holsten. Tilsammen afspejler de antagelig en udvikling både kronologisk og geografisk. Nu har dr. Aner som den første bemærket, at der blandt de første kan udskilles en række kamre under mandslængde, d.v.s. kortere end 1,40 m. De forekommer næsten kun på Sjælland, men i de samme egne, som er rige på andre dysser. Det er fristende at se disse små dysser som de allerældste, selv om det endnu ikke er dokumenteret ved keramik eller andre oldsager. Hvis det er rigtigt, vil det sige, at de døde må have været nedlagt i sovestilling og ikke udstrakt på ryggen, som man hidtil har ment. Endvidere understreger de små kister ligheden med samtidige stengrave i Mellemeuropa, således at de ældre dysser ikke behøver at have noget som helst med de vesteuropæiske megalitgrave at gøre.

Vesteuropæiske indflydelser ser dr. Aner derimod i den tredje type, de polygonale dysser, hvis vigtigste områder findes i Nordjylland – især Djursland – og Nordvestsjælland. Her kan være tale om en direkte indflydelse ad søvejen og samme rute som de lidt yngre strømminger, der bragte kendskabet til de første jættestuer. En sådan opfattelse kommer nok som en overraskelse for de fleste herhjemme, men lyder ganske bestikkende.

Der er meget andet at berette om yngre stenalder, selv om det mest har karakter af foreløbige rapporter eller er gemt godt af vejen i museums-beretninger. Det er lettest at ordne nyhederne efter tid og kulturgruppe.

Tidlig-neolitisk tid. Den store og tidligere så aktuelle diskussion omkring yngre stenalderens begyndelse herhjemme er beklageligt nok ikke kommet videre, til trods for at problemerne slet ikke kan siges at være løst. Der er nok skrevet nogle oversigter, mest dog af hensyn til udlandet (17–19, 216) og uden nye synspunkter. Dog er lige akkurat nævnt en ny og vigtig plads, ved Stubbe sø på Djursland (59, 191), hvor Randers Museum har undersøgt en jordgrav med keramik og kobbersmykker; den er anlagt i et bopladslag med tidligste neolitisk keramik. Der foreligger tidsbestemmelse (kulstof 14-metoden) for bopladsen til ca. 3300 f.Kr. og graven til ca. 2900 f.Kr.; dog bør kommentarer til disse bemærkelsesværdige tal vente, til den »officielle« datering er publiceret. – Også fra Vendsyssel meldes om en rig jordgrav (65).

Inden for *mellem-neolitisk tid* regnes med en række forskellige, delvis samtidige kulturer. Om *tragtbægerkulturen* (eller megalitkulturen) er der meddelelser om nogle vigtige grave, alt meget kortfattet. I Steneng ved Bredebro nær Tønder er under marsk og tørv fundet to langdysser af sen form, den ene tilsyneladende bygget i tre omgange (225). Ved Volstedlund nær Mariager er et pragtfuldt mindesmærke blevet undersøgt og restaureret (91); det er ligeledes en langdysse med to mandshøje kamre og vældige randsten. På Fyn er ligeledes udgravet en af de sene dysser (4). Langelands Museum har undersøgt en stor og meget righoldig jættestue (31), og Lolland-Falsters Stiftsmuseum har kunnet rekonstruere grundplanen af en forlængst ødelagt, dobbelt jættestue (129). Den mærkelige kultbygning eller dødehus fra Ferslev er der denne gang flere oplysninger om (138). De nye stendyngegrave – omtalt udførligt sidste gang – er repræsenteret ved nogle af de hidtil bedste anlæg (26) og ved en ny forekomst så langt østpå som Kastbjerg nær Mariager (191). – Nogle desværre stærkt ødelagte stenkister fra Ølsted på Sjælland (201) lader sig ikke indordne under nogen hidtil kendt type. Dersom de er så sene, som gravgodset tyder på, d.v.s. slutningen af mellem-neolitikum, får de betydning i diskussionen omkring stendyngegravene. Elise Thorvildsens særdeles fine udgravning bør man være opmærksom på under den fortsatte debat.

To usædvanlige lerkar fortjener at nævnes, en dyb, rigt dekoreret skål fra Vendsyssel (72, 74) og en stor fodskål af hidtil ukendt art, fra en tidligere omtalt jordgrav på Esbjerg-kanten (197). Endelig er der et af krigsårenes mosefund, som omsider behandles (23, se også Skalk 1964:5); i sin tid var gemt et fyldigt sæt værktøj af vejen, bestående af 13 benmejsler med forskellig udformet æg, to flintmejsler, benknive etc. I artiklen er også omtalt praktiske forsøg, som viser, at sådanne mejsler har været fortrinlige til mange slags tømmerarbejde.

Enkeltgravskulturerne: der er grund til at pege på en rapport om udgravning af nogle høje ved Bramminge (10), fordi der blev gjort nogle vigtige iagttagelser omkring gravene. Andre gravundersøgelser er kort omtalt (198, 206); den sidste er særlig betydningsfuld, fordi der for første gang herhjemme konstateredes tidlige enkeltgrave uden høj; man regnede ellers med en gravhøj som fast regel.

I forbindelse med disse kulturer må gøres opmærksom på Mats P. Malmers disputats »Jungneolithische Studien« (Lund 1962), der ganske vist har den svensk-norske stridsøksekultur (bådøksekultur) til emne – herunder de bornholmske forekomster –, men som indgående diskuterer forholdene omkring jysk enkeltgravskultur. Værket er nok lovlig specielt for de fleste af Fortid og Nutids læsere, men fagets folk kommer i fremtiden ikke uden om det. Det kan nævnes, at en af dr. Malmers hovedteser skal udtrykkes således, at de forskellige enkeltgravs- eller stridsøksefolk ikke er indvandret, men er udviklet i hvert enkelt land af ældre, neolitiske folk. Så nu bliver der igen uro omkring dette næsten klassiske stridsspørgsmål.

Den grubekeramiske kultur er kun omtalt i eet vigtigere arbejde, hvor O. Marseen fremlægger beretning om de to hidtil bedste bopladsfund herhjemme, begge undersøgt af ham selv (139). Ved Smedegård, Nørre Tranders, øst for Ålborg, er der fundet en tidlig boplads med mange skår af grove lerkar – desværre kun bevaret i småstykker – samt en mængde flintsager, bl.a. 110 af denne kulturs særlige pilespidser. Den anden plads er fra Livø, ligeledes i Limfjorden, og er noget yngre, således at de to fund supplerer hinanden. Sammen med Marseens tidligere beskrevne boplads fra Selbjerg på Øland har vi fået en reel mulighed for at komme videre med kendskabet til disse gådefulde stenalderfolk. På den anden side er de de eneste fund af betydning siden 1950, så vi kan bruge mange flere. Det er så meget vigtigere, som der har været ført en ret livlig diskussion om samme kulturgruppe i vore nordiske nabolande gennem de senere år.

Sen-neolitisk tid var sat under debat på det nordiske arkæologmøde i Uppsala 1963 (27), uden at der kom meget ud af det. Af nyt materiale er der kun grund til at nævne et par hellekister (68, 189), og et nyt tilfælde af ligbrænding (149). Dette særlige problem har været behandlet i større sammenhæng i et tysk arbejde (Th. Voigt i Jahresschrift f. mitteldeutsche Vorgeschichte 47, 1963).

Bronzealder

To større arbejder er nyttige at sammenstille. Docent E. Aner (13) behandler de økser, som fra gammel tid kaldes celte, dog kun de tidlige former. Alle samlede fund fra Danmark afbildes gennem tegninger af meget høj kvalitet. I noterne får vi at vide, at arbejdet er et led i en systematisk behandling af hele ældre bronzealders fundstof fra Danmark og omliggende lande; operationen er sat i gang (og snart afsluttet) med en indsats af fremmed arbejdskraft og med bevillinger, der kan vække til eftertanke. Afhandlingen om de omtalte bronzeøkser er bare en forpostfægtning. Herom er det tilstrækkeligt at rapportere, at den gamle opfattelse af en gradvis udvikling fra tidlige økser med skaftrand næppe kan opretholdes, at produktionen af nordiske celte antagelig begynder noget senere end hidtil antaget, og endelig at lokale værksteder stadig tydeligere aftegnes i fundstoffet. Med denne slags redskaber har sjællandske bronzestøbere – som på talrige andre felter – været førende og toneangivende. De tidlige serier har et mere individuelt, ofte et mere kunstnerisk præg end de yngre rækker af celte, der bliver stadig hyppigere (og kedeligere), jo længere man kommer frem i bronzealderen.

På baggrund af det nævnte initiativ bør Henrik Thranes samlede behandling af de ældste fund af importerede metalkar i dansk bronzealder (210) og samme forskers øvrige studier (207–11) fremhæves. Sammen med de i sidste oversigt omtalte arbejder viser de, at vi selv er godt med, omend il-

lustrationerne er mere beskedne. Thrane har denne gang behandlet et af de vanskeligste problemer inden for ældre bronzealder, nemlig de første drevne bronzekar og deres forbindelse med udenlandske fund. For første gang er fundstoffet fremlagt på tilfredsstillende måde og med det nødvendige kendskab til udlandets materiale. Alle stykkerne synes at stamme fra mellemeuropæiske værksteder, selv den enestående skål fra Østermarie på Bornholm, der af mange har været opfattet som nordisk.

Arbejdet om de første bronzebidsler (211) er bygget tilsvarende op. Med udgangspunkt i et nyt og meget vigtigt depot fra Sæsing i Vendsyssel (se også 66) behandler Thrane en række indførte hestebidsler – eller rettere de bevarede dele – og beslag, som med sikkerhed kan sættes i forbindelse med vogne. Med støtte i et meget omfattende stof fra næsten hele Europa fastslår forfatteren da, at brugen af køreheste og vogn først bliver kendt et godt stykke ind i bronzealderen og klart senere end den åbenbart rent kultiske brug af køretøjer, som bl.a. solvognen vidner om. For de fleste læsere herhjemme er arbejdet nok noget svært tilgængeligt, men så meget nyttigere for fagets folk.

Emnemæssigt beslægtet er et enestående fund fra Tobøl i Sydjylland (80, 207), hvor et fire-eget miniature-hjul af bronze var nedlagt i en egekiste-grav i kanten af »Storehøj«. Hjulet er af samme art og alder som solvognens, blot noget større og tilmed fint ornamenteret på begge sider; sandsynligvis har det hørt til en lignende vogn. Graven var iøvrigt rigt udstyret, men blev uheldigvis truffet ved jordarbejde og først ti år senere gjort til genstand for regulær undersøgelse, således at det temmelig usædvanlige udstyr blev mere ødelagt end nødvendigt. Blandt de fordums kostbarheder er således en perle af jet, der må stamme fra England (den første i sin art i hele Norden), og en smykkenål fra det østlige Mellemeuropa.

Overraskende var også en stenkiste med brændte ben, fra enten en ældre eller begyndelsen af yngre bronzealder (132). Den blev fundet i »Hvilshøj« ved Karby på Mors og så først ganske ordinær ud. Men takket være en forstående lokalmuseumsleder blev den undersøgt omhyggeligt, og det viste sig, at en klump med organisk materiale indeholdt et hårnet med tilhørende valk og snore i stil med de kendte fund fra Borum Eshøj og Skrydstrup. Ved det nye fund var det tydeligt, at hele den komplicerede frisur har været nedlagt som gravgave – den døde var jo brændt. Under sin behandling af fundet har Lomborg gjort den nye og overraskende iagttagelse, at også Egtved-pigen havde fået et fint flettet hårnet med sig i graven. Selv virkelig vel gennemarbejdede fund kan skjule nye enkeltheder. Tilsammen viser de nu fire fund af sådanne net, at håropsætning også i bronzealderen var et alvorligt og tidtagende problem.

De øvrige bronzealderarbejder består enten i meddelelser om nye fund, rapporter om større arbejder eller korte beskrivelser af enkeltheder. Det er allerede nævnt, at der også i udlandet er en stor interesse for dansk bronze-

alder, og at en række kolleger direkte arbejder med vort materiale. Når det sker i form af sammenfattende studier, hvor nordiske og udenlandske fund behandles under eet, kan man kun hilse et sådant initiativ velkommen; det svarer nøjagtig til danske forskeres metoder, som det bl.a. er refereret i de foregående afsnit. Af særlig interesse er foreløbige meddelelser om ældre bronzealders sværd (166) – hvor der igen peges på lokale skoler eller værksted-grupper – og om en række problemer vedrørende overgangen mellem ældre bronzealders to hovedafsnit (12). Fra engelsk side foreligger en nyttig oversigt over de store, drevne skjolde fra yngre bronzealder (44), og der er nye bidrag til diskussionen omkring de mærkelige krumsværd fra tidlig bronzealder (63, 83). Endelig bør der henvises til en meget kyndig redegørelse for tekniske problemer om bl.a. solvogner, muliggjort ved undersøgelser efter det både tragiske og heldige »attentat« i december 1960 (58).

Blandt depotfundene må nævnes noget så sjældent som en ny lur (34). Der er i dette århundrede kun fremkommet mindre stumper af disse mærkelige musikinstrumenter; endda er det ikke med fuld ret, at man kan betegne fundet som nyt, idet et stykke af røret fra vistnok samme lur har været kendt i mange år. Af mere usædvanlig art er den samling af 47 bronzer (spydspidser og økser), som tilfældigt kom for dagen ved en regulær udgravning (28); fundet behandles næste gang. Det ligeledes usædvanlige fund fra Sæsing er omtalt ovenfor. Endelig har Vendsyssels Historiske Museum fået to fine bronzesværd, det ene af herhjemme ukendt type (66).

Som sædvanligt foreligger der beretning om en række gravfund, de fleste af mere almindelig art (68, 72, 167, 198, 206). I Esbjerg Museums nye årsberetning (133) omtales et fund med to flintdolke og en desværre stærkt ødelagt ravperle af en herhjemme hidtil ukendt slags, muligvis indført fra Syd-tyskland eller England. Rent bortset fra at international forskning vil interessere sig for stykket, er der lidt underligt i den tanke, at der er kommet fremmede ravsmykker til Jylland, måske endda lavet af oprindelig jysk rav. – Ved Stubberup på Lolland (131) er undersøgt en usædvanlig dobbeltgrav fra tidligste bronzealder, mærkelig ikke blot gennem sin form, men nok så meget ved de vidnesbyrd om menneskeofring, som udgraveren mente at kunne iagttage.

Også bopladsfund er repræsenteret, idet S. Gregersen (81) gør udførligt rede for sine og andres fortjenstfulde undersøgelser af affaldsgruber, ildsteder og andre spor efter udstrakt bosættelse omkring Skamlebæk i Nordvestsjælland gennem yngre bronzealder.

Førromersk jernalder

Bogen om førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland (20) har været omtalt udførligt for tidsskriftets læsere (bd. XXI, 452); hvis man af denne grund sprang forbi den – og lignende større arbejder – ville en samlet oversigt over

arkæologisk virke, som det afspejles på tryk, nok få lidt slagside. I nævnte bog fremlægges godt et halvt hundrede bopladsfund, den største tuegravplads fra dansk område (Årre), og endnu en række gravfund, alt med de nødvendige illustrationer. Formålet er at begrunde en inddeling af oldsagsmateriale fra hele perioden i kronologiske grupper, vel at mærke den deling i fire perioder, som i over ti år har været brugt af nogle, men uden tilstrækkelig underbygning. Kun i det sydlige og mellemste Jylland har man fund, som udfylder hele tiden mellem bronzealderens afslutning ca. 500 f.Kr. og romersk jernalders begyndelse omkring år 0; den her dokumenterede kronologi skal kunne gælde de omliggende lande, hvor man i mange år har bakset med et genstridigt fundstof uden at nå overbevisende resultater. På et sådant, sikrere kronologisk grundlag kan man gå videre og undersøge, hvorvidt de mange djærve, kulturhistoriske teorier, som hele den førromerske jernalder er fuld af, stadig kan bruges. Og det kan knibe.

Iøvrigt gemmer der sig i nogle af de små meddelelser særdeles vigtige fund og iagttagelser. Ved fortsatte gravninger i Illerup Ådal nær Skanderborg er truffet en mærkelig offerplads fra denne del af jernalderen. Ved Foerlev Ny-mølle (6) fandt Harald Andersen ude i mosen rester af små stenbunker, knuste lerkar og nogle træsager (noget så mærkeligt som ski var mellem dem). Delvis under en af stendyngerne lå en næsten tre meter lang, tvedelt egestamme, råt afskåret i begge ender, men med nogle få snit, der sammen med naturformen mere end antyder, at den slanke stamme er blevet til en kvindefigur, måske en gudinde. Tillige med nogle få danske og holstenske træfigurer, i reglen med flere detaljer, skal det nye fund tolkes i retning af det religiøse, som levn af ellers ukendte riter.

Et andet bidrag i Skalk (29) bringer os ind på livet af den tids mennesker. Ved gården Grøntoft i Vestjylland er afdækket planen af en hel landsby, hvor en enkelt fase – den ældste – kunne udskilles, således at vi for første gang herhjemme får en forestilling om et sådant samfunds størrelse. Tæt omsluttet af en kraftig indhegning lå tolv større og mindre huse. Nogle var regulære gårde af den velkendte slags med beboelse i den ene ende og stald i den anden; båseskullerummene tegnede sig klart i undergrundens sand og grus, så man kunne tælle, hvor mange større dyr de enkelte stalde var indrettet til. For gårdenes vedkommende blev det mellem ti og tyve dyr, sikkert køer. En anden gruppe huse havde kun plads til 3–4 dyr hver, og atter andre havde slet ikke haft nogen besætning. Med andre ord tegner sig billedet af et samfund med lignende opdeling i klasser som senere tiders gårdmænd, husmænd og jordløse, blot at man her i jernalderlandsbyen kun kan udtale sig om forskel i størrelsen af besætning. Siden da er udgravningerne fortsat, således at der næste gang kan meldes om flere nyheder, idet landsbyens forgænger afdækkes i 1964 og 1965.

Grøntofts jernaldermarker har været små, firkantede jordstykker indrammet af lave volde; de sidste rester blev opmålt så sent som 1934 af Gudmund

Hatt. Siden denne forskers pioner-indsats er der ikke på tryk fremkommet noget af betydning om dem, selv om det ikke er nogen hemmelighed, at der er indsamlet et stort og vigtigt materiale, som hidtil blot er omtalt ganske kort, bl.a. i flere håndbøger (35, 200 s. 65 m.fl.). Helt overraskende har det vist sig, at der er mange flere muligheder. Den svenske geograf N. R. Jeansson (102) har studeret flyvefotografier fra især Himmerland og her fundet udstrakte forekomster af jernaldermarker på jord, der atter er taget under plov, men hvor de gamle marker under ganske særlige forhold træder tydeligt frem (jfr. 89).

Her er virkelig noget at gøre, og det er ingen undskyldning, at man fra dansk side synes at have undervurderet de muligheder, der ligger i brug af luftfotografering i arkæologiens tjeneste. Vore hidtidige eksperimenter har været alt for beskedne.

Ved Nørre Sandegård nær Gudhjem blev omkring 1950 undersøgt 500 brandpletter fra ældre jernalder (22). Det er den første gravplads af den art, der er fuldstændigt udgravet, således at man ikke bare får rede på den gamle bebyggelse, men kan bruge materialet til de igangværende, kronologiske studier over den førromerske periode i hele Nordeuropa, et felt, hvor man især fra svensk og tysk side arbejder med stor energi (se således den vigtige sammenfatning R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*. (41. Bericht d. Röm. – Germ. Kommission 1960), hvor også dansk materiale behandles indgående). Ved alle disse studier spiller Bornholm en særlig rolle; nu kan man altså møde med nye resultater fra dansk side, idet Nr. Sandegård-pladsen tydeligt angiver tre forskellige perioder i yngre førromersk tid. I artiklen er de vigtigste oldsags-typer afbildet, og der fremlægges udbredelseskort for hele gravpladsen.

De øvrige bidrag om førromersk jernalder kan omtales kort, således en hustomt (65) og et par sene gravfund (168, 218). Om Gundestrup-karret – et stående emne i vore oversigter – er der nye, men ikke afgørende bidrag (82, 181), selv om Klindt-Jensens bog er en fortræffelig orientering i emnet (109). Læsere med interesse for kimbrenne kan henvises til en ny, filologisk behandling af spørgsmålet om deres hjemsted (142); problemet er nemlig knap så enkelt, som de fleste herhjemme forestiller sig (jfr. også 226).

Romersk jernalder

Der er som sædvanligt en strøm af nyt materiale eller nye studier fra de fire første århundreder af vor tidsregning, hovedsagelig dog i form af korte rapporter eller foreløbige notitser.

Af bopladser må nævnes en vigtig plads ved Vestervig kirke (8, 180), ligesom der er fornyet omtale af Esbjerg-egnens brolagte stalde (196). Vendssysels Historiske Museum har undersøgt et par hustomter (69, 73), hvoraf den ene åbenbart havde haft en underjordisk løngang.

Gravfund er rigt repræsenteret. Der er foreløbige rapporter om fortsatte undersøgelser på nogle meget store gravpladser, således den bornholmske Slusegård (92, 93). Her har man i flere tilfælde konstateret, at en grav har været dækket med en båd – hel eller halv – og anbragt med kølen i vejret. Selv om der kun var svage aftryk tilbage, mente udgraveren at kunne bestemme nogle af dem som 4,6 til 6 m lange både, hvis planker ligesom Hjortespring-båden havde været syet sammen. Gravene er dateret til ældre romertid. Flere oplysninger om denne vigtige iagttagelse må imødeses med stor opmærksomhed.

Også fra den fynske plads Møllegårdsmarken (1–3) er der lovende nyt, bl.a. om rigt udstyrede grave med indført romersk keramik og andre sjældenheder. Fra Hjørring har man ikke blot de sædvanlige meldinger (68–72) heriblandt en rigt udstyret, stensat grav (67), hvor bl.a. hentes prøver af den særlig fine Vendsyssel-keramik. Der er også en plads, som kræver særlig omtale, nemlig Gjurup (70), hvor heldige forhold bevirkede, at man kunne afdække et stort areal fuldstændigt. Det var lidt af en overraskelse, at pladsen bestod af mindst 39 simple trækister uden stensætning, men bare tre af de mere kendte, stenbyggede anlæg, der i enhver håndbog figurerer som normaltypen i denne del af landet. Her er en revision nødvendig. Tilmed lykkedes det Palle Friis at påvise en række nye enkeltheder i konstruktionen (teltformede dødehuse over en række grave). – De mere sjældent forekommende grave fra yngre romertid er repræsenteret ved kort omtale af henholdsvis Lundegårde, Nøvling (140), hvor der bl.a. fandtes en stor sølvfibula med runeskrift (143), og af fund fra Esbjerg-kanten (198). Men det bør huskes, at denne periode også er rigt repræsenteret på Slusegård og Møllegårdsmarken.

Mosefund spiller en stor rolle som kildemateriale i jernalderen. Det allerede sidste gang omtalte våbenfund fra Ejsbøl ved Haderslev er nu gravet færdigt (231–32) og har vist sig at være blandt de største og værdifuldeste i sin art. Ganske særlig må man beundre de pragtfulde sværdske-de-beslag og remspænder af sølv, der hører til fundets yngste dele, og som er fremstillet i 5. årh. Den foreløbige redegørelse for gravningen giver samme resultat som Illerup-fundet, at der er tale om mindst to nedlæggelser, som er klart adskilt i tid. Den nyere opfattelse af alle de store våbenfund som blandede er således blevet smukt bekræftet. – I den forbindelse bør henvises til nogle vigtige specialarbejder om de ældre fund, således bidrag til opfattelsen af Nydam-båden (234, jfr. 45, 117), krigsbuerne fra Nydam (30), pilene fra samme fund (169) og endelig om Thorsbjerg-fundets enestående dragtstykker (86, jfr. 87); sidstnævnte arbejde er et vigtigt supplement til Margrethe Halds for-tjenstfulde studier over jernalder-tekstiler.

Af anden art er fundet fra Valmose ved Rislev på Sjælland (64, 147, 214). Under sidste krig undersøgte Johs. Ferdinand en mærkelig samling af dyreknogler og andre sager, der hurtigt opfattedes som levn fra en fordums offer-plads. På privat initiativ, omend med en vis støtte fra fagfolk, reddedes et

værdifuldt materiale, som nu efter smukt samarbejde mellem arkæologi, mosegeologi, zoologi og antropologi kan fremlægges. Der er tale om det vigtigste fund i sin art, og det belyser mange af de spredte iagttagelser, der blev gjort under den tids forcerede tørvegravning, men som der ikke blev lejlighed til ordentlig at efterprøve. Det drejer sig om et ca. 60 m² stort område i mosens, der på fundets tid (4. årh.) henlå som en elle- og pilesump, og som tidvis var tilstrækkelig fast til færdsel. Her blev udlagt større og mindre træstykker, spredte sten, enkelte redskaber, et lerkar, men først og fremmest knogler af dyr og mennesker. Der var således rester af syv okser, der har været slagtet og sikkert spist, idet mange knogler var marvspaltede. Dele af fem får og nogle svin vidner om en lignende fremgangsmåde, hvorimod tre hunde blot har været aflivet og henlagt på pladsen. Af ganske særlig interesse er resterne af tolv heste; af de elleve fandtes kun flere eller færre dele af hoved, fødder og hale men intet mere. I flere tilfælde var kranium og fodknogler nedlagt tæt sammen og ikke brudt itu, hvad der har fået Ulrik Møhl til at formode, at også hestens skind kom med i mosens. Det er disse iagttagelser mere end et ofte omtalt fund fra Bornholm, der dokumenterer en religiøs handling, hvis spor er genfundet fra Mellemeuropa til Centralasien; de vestlige fund er forklaret som en påvirkning, der kan føres tilbage til østlige rytternomader. – Fundet af mindst fire mennesker, der er dræbt og derefter udlagt i mosens (uden at være spist) afrunder billedet af en særpræget kultplads, hvor regelmæssigt tilbagevendende offerhandlinger har fundet sted.

Vigtig er også oldtidsvejen fra Broskov i Sydsjælland (123), den absolut bedste og fineste vej, der hidtil kendes fra jernalderen, og som er dateret til omkring romersk tid. Efter store arbejder er undersøgelsen sluttet, vejbanen og noget af den middelaldervej, som er anlagt delvis hen over den, frilagt og gjort tilgængelig; den er virkelig et besøg værd. Om emnet oldtidsveje findes forøvrigt en række nye og værdifulde oplysninger i en af turistforeningens årbøger (124).

Endelig bør der gøres opmærksom på et emne, som lejlighedsvis giver anledning til megen diskussion, nemlig den romerske eksport til Danmark. Foruden nogle betragtninger over problemet i al almindelighed (111) foreligger en nyttig oversigt over messingspande af den såkaldte Hemmoor-type (62) foruden en samlet behandling af de romerske møntfund fra Jylland (16); sidstnævnte arbejde er en fortsættelse af tidligere arbejder fra øvrige landsdele. Så er der korte meddelelser om nye fund (1, 3, se også Skalk 1962:3), hvor en provinsialromersk lerskål med fremstilling af nogle fra Rhinegnene kendte vej-gudinder står i særklasse. Endelig giver et par små skår af beslægtet, romersk keramik påny den virkelig morsomme oplysning (75), at vore berømte sølvbægre fra Hoby var så beundrede i oldtidens Rom, at man her havde taget direkte aftryk af dem for at kunne bruge motiverne ved fremstilling af billedprydende lerkar.

Germansk jernalder

Bortset fra det allerede nævnte fund fra Ejsbøl mose kan kun få og spredte iagttagelser rapporteres denne gang, skønt man ved, at der er store gravninger og studier i gang. Fra en af disse pladser, Drenghsted i Sønderjylland, er omtalt et mærkeligt lerkar, hvor man har indsat en glasstump som »rude« i bunden (224). Nye fund består i et rigt dekoreret bronzespænde fra Ålborg, hørende til i periodens slutning (175), og en mærkelig kniv eller skraber af rentak (128), som sikkert stammer fra Norge. Begge stykker er tilmed forsynet med runeindskrifter (144, jfr. Skalk 1965:2). I den forbindelse må henvises til Harry Andersens værdifulde arbejde om guldhornsindskriften med udførlig diskussion af mange års filologisk forskning (9). (Om guldhornene se også 184).

Der er dog et par udenlandske arbejder, som berører dansk materiale på flere punkter, nemlig Sonia Chadwick Hawkes' inspirerende afhandling om tidlig dyreornamentik i Sydengland og dens nære sammenhæng med tilsvarende danske arbejder (*Archaeologia* (London), vol. XCVIII, 1961), Märta Strömbergs disputats om germansk jernalder og vikingetid i Skåne (*Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. Lund 1961) og Mats P. Malmers på flere områder vigtige bog (*Metod-problem inom järnålderns konsthistoria*. Lund 1963).

Vikingetid

En række bredt anlagte bøger er allerede omtalt i begyndelsen af foreliggende arbejde, og der kan yderligere henvises til nyttige oversigter (32, 135). Men der er skrevet meget mere, både om store monument-grupper, aktuelle problemer og om nye emner. Lad os starte med nogle mere velkendte stikord.

Lejre: Markarbejdet går støt videre, men man finder stadig kun levn fra vikingetid, senest en smed, der var gravlagt med sit værktøj (7).

Lindholm: Her må man nøjes med at afvente mere udførlige arbejder; Ålborg Museums vejledning (137) tæller ikke rigtigt med.

Jelling: Ejnar Dyggves posthumt udgivne arbejde (60) er ikke blot en rigt illustreret vejledning til selve monumenterne, men en sammenfatning af de resultater, som tyve års arbejde førte frem til. Bogen markerer også på anden måde et skel i forskningen her, idet nye undersøgelser ved et tilfælde blev indledt samme år, som den udkom; mere herom næste gang.

Trelleborg m.v.: Bortset fra mindre bidrag (116, om Fyrkat 156) har problemerne omkring hele denne type af vikingeborge været drøftet påny af Olaf Olsen (160, 161) og i Vilh. la Cours studie (46), der er trykt som ekskurs til andet bind af monografien over danske voldsteder, naturligvis i anledning af Aggersborg. Borgtypens historiske og bygningsmæssige forudsætninger gennemgås her; den historiske baggrund må være Svend Tveskægs forsøg

på og endelige erobring af England 1013. Kendte og ukendte »Trelleborge« – især savnes et fra Skåne – har været træningslejre og kaserner for kongens hær. De skabes og anvendes med det ene for øje. På dette område er der næsten enighed hos Olaf Olsen og Vilh. la Cour. Den bygningsmæssige forudsætning ligger efter sidstnævnte rent geografisk nærmere, end de fleste har forestillet sig; på nedre-sachsisk, frisisk og nordisk grund brugte man i de foregående århundreder at bygge befæstede anlæg med ringformede, ofte træforstærkede jordvolde, ligesom man i Norden kendte husformen med de svære, buede langvægge. Ved dansk kongens stort organiserede foretagende sættes da disse gammelkendte former for fæstningsanlæg og husbyggeri i system, måske også under påvirkning af ældre, romerske lejre, som vikingerne havde lært at kende på deres talløse togter mod vest og syd. Efter denne opfattelse vil man således søge forgæves efter et direkte udenlandsk forbillede for Trelleborgtypen mod øst som i vest; den er ganske enkelt skabt i Danmark.

Skuldelev: Undersøgelsen af de tidligere påviste skibe, som med deres stenlast dannede en spærring i Roskilde fjord, gennemførtes 1962 med en fremragende arbejdsindsats og ikke ringere resultater (48, 49, 51, 157–59, 162–64). Der var fem skibe på pladsen (og flere endnu adskillige andre steder (229)); de er antagelig sænket engang snart efter år 1000. Selv om vi blot har fået rent foreløbige rapporter, har Crumlin-Pedersen kunnet karakterisere et af fartøjerne som et lille handelsskib, et andet som et godt 20 meter langt krigsskib (med samme antal årer som Gokstad- og Oseberg-skibene i Norge), to som større handelsskibe, medens man endnu ikke tør sige noget om det sidste (se skitser 159). Nogle var udmærket bevaret og vil kunne genopstilles, når den lange og besværlige konservering er til ende, og man har fået rejst den nye skibshal ude ved Roskilde. Hele arbejdet betegner noget af det vigtigste, der er sket inden for dansk arkæologi i de senere år. (Om vikingeskibe se ivotrigt 45, 50, 233).

Århus: En undersøgelse på tørt land bør betragtes med samme opmærksomhed. For første gang herhjemme er en by-udgravning nået ned i sikre vikingetids lag. Det skete ved Forhistorisk Museums stort anlagte og vel afsluttede gravning i Århus (5, 47, 115), der jo rangerer blandt de første byer i det nuværende Danmark (192). Vi har denne gang kun fået de første rapporter, men de er så lovende, at også den undersøgelse kan betegnes som skelsættende i dansk forskning. Problemet er aktuelt her som i vore nabolande, ja det var emne for et symposium i Visby 1963 (39, 135).

Hedeby: Ny, vigtigere litteratur bør nævnes, skønt vi er hinsides den nuværende, politiske grænse. Der foreligger en stor, revideret oversigt af professor Herbert Jankuhn (Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 4. Auflage. Neumünster 1963) og en mindre, men ligeledes anbefalelsesværdig på dansk (Thorkild Ramskou, Hedeby, vikingetidens internationale handelsby. (Søndagsuniversitetet, bd. 18), København 1962). På det ovenfor nævnte Visby-symposium (jfr. 39) blev Hedeby og især dets ældste historie drøftet, og det kan

nævnes, at de arkæologiske udgravninger genoptoges i stor skala 1962 (se Zeitschr. Gesellschaft f. Schl.-Holst. Geschichte 87, 1962, 9–35; jfr. Skalk 1963: 2). Foreløbige rapporter vil fremkomme i tidsskriftet Offa (bd. 24/25, 1965).

Endnu mere er værd at omtale. For at vende tilbage til fartøjerne, har vi en ny bådgrav, blot temmelig beskednen i forhold til Ladby. Ved Flintinge på Lolland udgravedes en kun fem meter lang, klinkbygget båd, hvori en mand var gravlagt. Desværre er anlægget forstyrret ved en yngre grav. Det er endnu ikke røbet, om den nye bådgrav er fra vikingetid eller lidt ældre (202).

Ved Harrevig i Salling har man undersøgt to såkaldte »naust« (170), d.v.s. overvintrings-bygninger for langskibe fra enten vikingetid eller tidlig middelalder. Sådanne tomter er kendt fra Norge, men hidtil ikke fundet her i landet. – Måske hører en snorestrammer af hvalben fra Vendsyssel (74) også til et skib; stykket er i hvert fald det første i sin art herhjemme.

Et ældre gravfund fra Limfjordens bred (med mønter og smykker) synes hidtil at have været overset (176). En mere usædvanlig vikingegrav lå under kirken i Hørning (121). Forud for den nuværende stenkirke har her stået en trækirke – antydnet allerede gennem det gammelkendte fund af en dyre-rydet egeplanke – og ved restaureringen kom dens plan med både skib og kor nok så nydeligt frem. Men endnu mere: trækirken har været lagt oven på en udjævnet gravhøj, hvis plankebyggede kammer kom til at ligge under skibets vestende. Graven har været anlagt for en kvinde, hvis sølvindvirkede dragt og øvrige udstyr kun var bevaret i fragmenter; et fint forarbejdet, lavt træbord med et indført bronzekar var blandt det mærkeligste. Der var dog tilstrækkeligt til at fortælle, at graven næppe har været ret meget ældre end trækirken. Var den gravlagte kristen, eller havde hun den gamle tro? Ingen har endnu kunnet sige det.

Der er også nyt fra helt andre jagtmarker, de stil- og kunsthistoriske studier, der er en vigtig side af vikingetiden som emne. Den engelske forsker David Wilson behandler indgående et af vore pragtstykker, sølvbægeret fra Fejø, på bred, europæisk baggrund (228). Medens man tidligere betegnede det som et engelsk arbejde, påviser Wilson i overensstemmelse med nyere tyske arkæologer, at stilen ganske vist er stærkt påvirket herfra, men at stykket sammen med en række lige så fremragende metalarbejder er blevet til inden for det karolingiske rige, vist i det sydlige Mellemeuropa og i tiden ca. 750–800. Fejø-bægeret er først nedlagt i vikingetid og hører til en lille serie skattefund, som her for første gang behandles i sammenhæng.

Samme stilhistoriske baggrund har Ramskous vigtige studie – eller skitse, som forfatteren selv kalder den – over »stil F« (174). Det viser sig, at Fejø-karrets rige dekoration genfindes i lidt ændret form på en lille række nordiske arbejder, således at man her omkring år 800 kan tale om en direkte påvirkning af nordisk dyreornamentik. Et af udgangspunkterne er et nyt bronzebeslag fra Himmerland, som er tydet og bestemt med stor skarpsindighed. –

Et lille, ikke uvigtigt bidrag til den senere vikingetids ornamentik (Jellingestilen) har sit udgangspunkt i et spænde fra Hedeby (37).

Vedrørende de store sølvskatte kan blot meldes om et enkelt nyfund, der til gengæld synes at komme i flere omgange (145–46).

Endelig bør der gøres opmærksom på en virkelig morsom iagttagelse vedrørende de skræmmemasker, der findes på runesten og andre genstande (57). I flere tilfælde er det lykkedes at tegne mønstret ud og få en rigtig maske frem, som man kan tænke sig anbragt på mennesker eller gudebilleder. Men man kommer hurtigt ind på det rene gætteri, når man prøver at forstå, hvad sådanne masker skulle bruges til.

Endelig er der grund til at pege på nogle emner, som rent praktisk ikke har kunnet indpasses i de ovenstående rubrikker. For jernalderen som helhed er der nogle vigtige studier over og forsøg med udvinding af jern udført i samarbejde mellem tekniske videnskaber og arkæologi (199, 220–22); arbejdet er i fuld gang, men et første, vigtigt resultat består i et helt nyt billede af selve jernudvindingen, støttet i en række vel udførte og ligefrem spændende forsøg.

Det er ligeledes forsøgene, der præger Hans-Ole Hansens arbejde med rekonstruktioner af oldtidens og især jernalderens huse (94–95; om husbygning se også 186). Siden de første eksperimenter har hele denne virksomhed taget fart, og det er vel ikke urimeligt at vente interessante nyheder i de nærmeste år fra det nye Historisk-Arkæologiske Forsøgscenter i Lejre.

Fælles for hele oldtiden er vore husdyrs ældste historie. Om dette vigtige emne er der skrevet dels i populær form (53), dels i mere specielle artikler (54–56). – Ja, det bør også nævnes, at der foreligger nogle bidrag om videnskabelig metode, dels i forbindelse med en diskussion om arkæologisk udgravningsteknik (223) og dels i form af en kort, men yderst instruktiv oversigt over en række naturvidenskabelige hjælpe-fag (179). Ønsker man mere besked, kan der henvises til en lidt ældre oversigt, der er holdt i samme letfattede sprog, og som burde have været nævnt sidste gang (Gad Rausing: *Arkeologien och naturvetenskaperna*. Lund 1958).

Litteraturliste

1. Albrechtsen, Erling: Nye fynske importfund fra den romerske jernalder. Fy Mi 1961, 125–41.
2. – Slægt efter slægt [jernalders gravplads]. Skalk 1961, nr. 2, 12–15.
3. – Grav 1687 [rom. jernalder]. Fy Mi 1964, 103–14.
4. – Fra Vestfyns yngre stenalder. Fy Mi 1962, 209–22.
5. Andersen, Harald: Begyndelsen til en by [Århus]. Skalk 1963, nr. 4, 13–18.
6. A(ndersen), H(arald): Hun er moder jord [offerfund, jernalder]. Skalk 1961, nr. 4, 7–11.
7. – Smeden fra Lejre. Skalk 1963, nr. 1, 8–10.
8. – og V(oss), O(lfert): Byhøj [jernalders boplads]. Skalk 1963, nr. 3, 8–11.
9. Andersen, Harry: Guldhornsindskriften. Årb Oldk Hist 1961, 89–121.
10. Andersen, Hellmuth H.: Sløjfede enkeltgravshøje ved Stejlgård. Kuml 1961, 19–33.
– se Klindt-Jensen, Ole.
11. Andersen, Knud: Verupbopladsen. En Maglemoseboplads i Åmosen. Årb Oldk Hist 1960, 118–51.
12. Aner, E.: Zur Bedeutung der Wende von der Periode II zur Periode III der nordischen Bronzezeit. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 17–20.
13. – Die frühen Tüllenbeile des nordischen Kreises. Acta Arch XXXIII, 165–219.
14. – Die Stellung der Dolmen Schleswig-Holsteins in der nordischen Megalithkultur. Offa (Neumünster) 20, 1963, 9–38.
15. Arbman, Holger: The Vikings. London 1961, 212 s.
16. Balling, Jørgen: De Romerske Møntfund fra Jylland. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1962, 5–78.
17. Becker, C. J.: Aktuelle Probleme der Trichterbecherkultur. Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 68–73.
18. – Probleme der neolithischen Kulturen in Nordeuropa vom Anfang der Trichterbecherkultur bis zum Auftreten der Schnurkeramiker. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen. Prague 1959 (1961), 585–94.
19. – Über den Ursprung von Michelsberg und der Trichterbecherkultur. L'Europe . . . (se nr. 18), 595–601.
20. – Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland. Nationalmuseets Skrifter 1961 (Større beretninger VI), 280 s.
21. – Litteratur om Danmarks forhistorie 1957–60. Fort Nut XXI (1962), 346–74.
22. – Das eisenzeitliche Gräberfeld Nørre Sandegård auf Bornholm. Germania (Berlin) 40, 1962, 317–30.
23. – A Danish Hoard containing Neolithic Chisels. Acta Arch XXXIII, 79–92.
24. – Neolithic Bracers in Denmark. Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski. Poznań 1963, 97–102.
25. – Problemer omkring grubekeramisk kultur i Danmark. Fynd (Göteborg) 1963, 67–60, 71.

26. – Kompliceret jordfæstelse [neolitiske stendyngegrave]. Skalk 1963, nr. 3, 3–7.
27. – Sen-neolitikum i Norden. Aktuelle problemer. TOR (Uppsala) 1964, 121–34.
28. – 40 spyd i tilgift [bronzealders depot]. Skalk 1964, nr. 1, 10–11.
29. – Grøntoft [jernalders landsby]. Skalk 1964, nr. 3, 4–8.
30. Beckhoff, Klaus: Die eisenzeitlichen Kriegsbogen von Nydam. Offa (Neumünster) 20, 1963, 39–48.
31. Berg, Hakon: Gravstuen [jættestue]. Skalk 1961, nr. 3, 6–9.
32. Bjernum, Jørgen: Kilder til vikingetidens historie. Historiske læsehæfter for gymnasiet, udg. af Historielærerforeningen. Kbh. 1961.
33. Broholm, H. C.: Bronzealderens Dragt. Nationalmuseet 1961.
34. – Et lurfund fra Hallenslev mose, Vestsjælland. Årb Oldk Hist 1961, 147–59.
35. Brøndsted, Johannes: Danmarks Historie. Bd. I. De ældste Tider indtil år 600. Politikens Forlag. Kbh. 1962, 521 s.
36. – Nordische Vorzeit (oversættelse af »Danmarks Oldtid«). I Steinzeit, II Bronzezeit, III Eisenzeit. (Neumünster) 1961, 1963, 1964.
37. Capelle, Torsten: Eine im Jellingestil verzierte Schalenspanne aus Haithabu. Germania (Berlin) 42, 1964, 216–27.
38. Castberg, Karen: (Fra museer og arkiver) Randers Museum. Årb Rand 1961, 138–40.
39. Christensen, Aksel E.: Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1963. Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Acta Visbyensia I. Visby 1965, 166–72.
40. Christensen, Arne Emil jr.: Vognen i nordisk forhistorie. Viking (Oslo) XXVIII 1964, 63–88.
41. Christensen, Johs. T.: Åmosen fra istid til bondetid. Årb Sorø 1964, 9–48.
42. Christiansen, Clara Håhr og Skelmosen Kaj: Gudenåkulturen ved Varde å. Kuml 1962, 144–56.
43. Clark, J. G. D.: Neolithic Bows from Sommerset, England, and the Prehistory of Archery in North-western Europe. Proceedings of the Prehistoric Society for 1963 (London), 50–98.
44. Coles, John M.: European Bronze Shields. Proceedings of the Prehistoric Society for 1962 (London), 156–90.
45. Cordes, August: Halterung der Seitensteuer der Wikingerschiffe (etwa 600–1100). Steuer des Nydam- und Sutton Hoo-Schiffes (4. und Mitte 7. Jahrh.). Hammaburg (Hamburg) XIII, 1962, 93–97.
46. la Cour, Vilh. og Stiesdal, Hans: Danske Voldsteder fra Oldtid og Middelalder. Hjørring Amt. Med excurs: Trælleborg-typen. Kbh. 1963, 286 s.
47. Crabb, Peter: Lodret gennem Århus. Skalk 1964, nr. 2, 3–7.
48. Crumlin-Pedersen, Ole: Stævnen. Skalk 1962, nr. 4, 16–17.
49. – Skibe i havn. Skalk 1963, nr. 1, 3–7.
50. – Navires et Navigation des Vikings. Courier des Messageries Maritimes No. 82, Sept.-Oct. 1964, 31–36.

51. – og Petersen, Henning Bank: Reclamation of Viking Ships in the Roskilde Fiord. CN (Christiani and Nielsen) Post, November 1962, 13–17.
52. Degerbøl, M.: On a find of a Preboreal domestic dog (*Canis familiaris* L.) from Star Carr, Yorkshire, with remarks on other Mesolithic dogs. Proceedings of the Prehistoric Society for 1961 (London), 35–55.
53. – Husdyr og Mennesker. (Søndagsuniversitetet) Kbh. 1962. 87 s.
54. – Ur und Hausrind. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie (Hamburg), Band 76, Heft 2/3 (1962), 243–51.
55. – Der Hund, das älteste Haustier Dänemarks. Mit Bemerkungen über mesolithische Hunde. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie (Hamburg), Band 76, Heft 2/3 (1962), 334–41.
56. – Prehistoric cattle in Denmark and adjacent areas. Proceedings of a symposium on domestication at the R. Anthropol. Inst. 1960 (Glasgow 1963).
57. Dragsholt, Asger: Masker [vikingetid]. Skalk 1961, nr. 1, 8–11.
58. Drescher, Hans: Neue Untersuchungen am Sonnenwagen von Trundholm und über die Gusstechnik bronzezeitlicher Tierfiguren. Acta Arch XXXIII, 39–62.
59. Dybsand, Guri: (Fra museer og arkiver) Kulturhistorisk Museum, Randers. Årb. Rand 1964, 109–15.
60. Dyggve, Ejnar: Mindesmærkerne i Jelling. Form og Tydning. Kbh. 1964, 59 s.
61. Edelberg, Lennart: Uholdbare tatoveringer [bronzealders toiletsæt]. Skalk 1961, nr. 2, 28.
62. Ekholm, Gunnar: Die Hemmoorer Eimer Skandinaviens. Acta Arch XXXII, 135–52.
63. – Rørby-fyndets datering. Fornv. 1962, 176–77.
64. Ferdinand, Johs. og Klaus: Jernalderofferfund i Valmose ved Rislev. Kuml 1961, 47–90.
65. Friis, Palle: Vendsyssels historiske Museum. Årb Vends 1961, 214–20.
66. – Vendsysselske bronzealderfund. Kuml 1961, 34–46.
67. – En vendsysselsk jernaldergrav. Kuml 1961, 107–15.
68. – (Fra Museernes Arbejdsmark) 2. Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1962, 194–200.
69. – (Fra Museernes Arbejdsmark) 2. Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1963, 101–10.
70. – Jernaldergrave ved Gjurup med teltformede dødehuse. Kuml 1963, 42–59.
71. – På Frode Fredegods tid [jernalders grave]. Skalk 1963, nr. 2, 9–12.
72. – (Fra Museernes Arbejdsmark) Vendsyssels historiske Museum. Årb Vends 1964, 215–23.
73. – Hus med underjordisk gang. Skalk 1964, nr. 4, 8–9.
74. – og Thomsen, Svend: Ting på Vendsyssels Historiske Museum i Hjørring. Hjørring 1964, 64 s.
75. Friis Johansen, .K: New Evidence about the Hoby Silver Cups. Acta Arch XXXI, 185–90.
76. Geertsen, Kjeld: Solvognens ornamentik. Vor Viden 1964–65, 257–61.
77. Gemzøe, Knud: Lidt om fredninger inden for Aalborg amt. Årb Himm Kj 1962, 215–28.

78. Gestsson, Gísli: Mynd af Loka Lanfeyjarsyni. Árbók hins íslenska fornleifafélags 1961, 47–51.
79. Glob, P. V.: Kultbåde fra Danmarks bronzealder. *Kuml* 1961, 9–18.
80. – Solens tegn. *Skalk* 1961, nr. 4, 3–6.
81. Gregersen, Søren: Skamlebæk i oldtiden. Museet for Holbæk og Omegn, Årsberetning 1963–64, 12–64.
82. Grosse, Rudolf: Der Silberkessel von Gundestrup – ein Rätsel keltischer Kunst. Ein Zeugnis des Läuterungs- und Einweihungsweges bei den Kelten. Dornach (Schweiz) 1963, 93 s.
83. Gräslund, Bo: Bronsålderns krumsvärd och frågan om deres ursprung. TOR (Uppsala) 1964, 285–308.
84. Haderslev Amts Museum 1888–1963. *Haderslev Amts Museum* 11, 1963, 8–17.
85. Hagen, Anders: Nordens forhistorie og ældste historie. *Vor Kulturarv I. Kulturgrundlaget*. Kbh. 1960–63, 365–424.
86. Hald, Margrethe: Dragtstudier. *Årb. Oldk. Hist.* 1961, 37–88.
87. – Jernalderens Dragt. *Nationalmuseet* 1962, 84 s.
88. – Udhugne Oldtidssko. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 16–30.
89. Hallum, Niels: Spor af oldtidsagre på gammel dyrket sandjord samt på nyopdyrket hede? *Årb. Hards* 1964, 246–48.
90. Hansen, Aksel og Tofte, Ejvind: Yngre stenalderfund fra Søholt. *Glostrup-bogen* 4, 1964, 68–72.
91. Hansen, Dorthé: Kongehøj [langdysse]. *Skalk* 1962, nr. 2, 14–15.
92. Hansen, Egon H.: Lidt om gravtyper og problemer på Slusegårdspladsen. *Jul på Bornholm*. Årg. 30, 1962, 39–43.
93. – Båden der var syet sammen [rom. jernalders bådgrave]. *Skalk* 1962, nr. 4, 3–6.
94. Hansen, Hans-Ole: Ungdommelige Oldtidshuse. *Kuml* 1961, 128–45.
95. – Mand og hus. Udgivet i samarbejde med Nationalmuseet. Kbh. 1964, 125 s.
96. Hansen, Viggo: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. *Kulturgeografiske Skrifter*, Bd. 7. Kbh. 1964, 232 s. (Afsnit Den forhistoriske bebyggelse, 29–41).
97. Helbaek, Hans: Studying the diet of ancient man. *Archaeology (New York)*, vol. 14,2 (1961), 95–101.
98. Hingst, Hans: Die vorrömische Eisenzeit. *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. II, 3 (Neumünster) 1963, 147–247.
99. Ingstad, Anne Stine: Votivfundene i nordisk bronzealder. *Viking (Oslo)* XXV, 1961, 23–49.
100. Iversen, Johs.: Problems of the Early Post-Glacial Forest Development in Denmark. *Danmarks Geologiske Undersøgelse, IV Række*, Bd. 4, Nr. 3.
101. Jahnkuhn, Herbert: Die römische Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit. *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. II, 4 (Neumünster) 1964, 251–310.
102. Jeansson, Nils Ragnar: Fossila åkrar i Himmerland – en flygbildsinventering. *Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institution*, no. 412. (Särtryk ur *Svensk Geografisk Årsbok* 39), 1963, 111–18.

103. Jørgensen, Svend: Zur Frage der ältesten Küstenkultur in Dänemark. Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 440–47.
104. – Early Postglacial in Aamosen. Geological and Pollen-Analytical Investigations of Maglemosian Settlements in the West-Zealand Bog Aamosen. Danmarks Geologiske Undersøgelse, II Række. Nr. 87, 1963. 79 s.
105. Kapel, Holger: En ny boplads fra ældre stenalder i Kongens mose. Haderslev Amts Museum 10, 1963, 14–19.
106. – Nyere arkæologiske undersøgelser i Tønder og Åbenrå amter. SJy Årb. 1964, 253–60.
107. Kingo Jacobsen, N.: Jagttagelser fra Stadil Fjord området. Geografisk Tidsskrift 60, 1961, 54–67.
108. Klindt-Jensen, Ole: Archaische Stiltzüge in der keltischen Spätlatènezeit. Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 472–73.
109. – Gundestrupkedelen. Nationalmuseet 1961, 54 s.
110. – Øst og Vest i Bornholms jernalder. NatMus Arb. 1961, 157–63.
111. – The Relations between Northern Europe and the Roman Empire. Atti I del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. Roma 1962, 209–19.
112. – Danmark. Oversat fra engelsk (Denmark – before the Vikings). Kbh. 1963, 213 s.
113. – Dansk arkæologisk forskning 1963. Midler og mål. TOR (Uppsala) 1964, 240–44.
114. – Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder. Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Rønne 1964, 19–26.
115. – og Andersen, Hellmuth: Det ældste Århus. Kuml 1963, 75–87.
116. Knudsen, Niels: Har vi et sønderjysk »Trelleborg«? SJy MSkr 39, 1963, 19–20.
117. – Nydam-båden 1863–1963. SJy MSkr 39, 1963, 173–76.
118. Kousgård Sørensen, John: Marknavne og arkæologi. Marknavnestudier udg. af Stednavneudvalget (1964), 83–93.
119. Kragh, Anders: Mand og Flint. Kbh. 1964, 61 s.
120. Krause, Wolfgang: Die Runendenkmäler und ihre Sprache. Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. II, 4 (Neumünster) 1964, 311–25.
121. Krogh, Knud J. og Voss, Olfert: Fra hedenskab til kristendom i Hørning. En vikingetids kammergrav og en trækirke fra 1000-tallet under Hørning kirke. NatMus Arb. 1961, 5–34.
122. Kunwald, Georg: Kongelig oldforskning. Skalk 1961, nr. 3, 19–28.
123. – Broskovvejene. NatMus Arb. 1962, 149–67.
124. – Oldtidsveje. Turistforeningen for Danmark Årbog 1964, 7–18.
125. Kaae, A.: Lem sogn (1962), afsnit Oldtidslevn og oldtidsliv, s. 18–36.
126. Larsen, L. A.: Udgravning af en bronzealderhøj 1856. SJy MSkr 40, 1964, 12–18.
127. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsberetning 1961. L-FS Årsskrift 1961, 19–31.

128. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsberetning 1963. L-FS Årsskrift 1964, 113–23.
129. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsberetning 1964. L-FS Årsskrift 1964, 113–22.
130. Lomborg, Ebbe: Zur Frage der bandkeramischen Einflüsse in Südskandinavien. *Acta Arch XXXIII*, 1–38.
131. – Gravfund fra Stubberup, Lolland. Menneskeofringer og kannibalisme i bronzealderen. *Kuml* 1963, 14–32.
132. – Skrydstrup-frisure fra en brandgrav på Mors. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 31–49.
133. – Bronzealder-gravfund fra Andrup. *Esbjerg Museum* 1964, 3–5.
134. – og Inger: Tyvens værktøj [gravfund, bronzealder]. *Skalk* 1964, nr. 4, 27–30.
135. Lönnroth, Erik: Probleme der Wikingerzeit. *Acta Visbyensia I* (se nr. 39). *Visby* 1965, 12–19.
136. Madsen, Erik: Primitiv flintkultur ved Isefjord. *Årb. Oldk. Hist.* 1962, 79–93.
137. Marseen, Oscar: Lindholm høje. Beskrivelse af udgravninger og fund. *Aalborg Historiske Museum* 1962.
138. – Ferslev-huset. *Årb. Himm. Kj.* 1962, 66–74.
139. – Smedegårde og Livø. Grubekeramiske bopladser ved Limfjorden. *Kuml* 1962, 123–43.
140. – Lundegårde-gravpladsen fra yngre romersk jernalder. *Kuml* 1963, 33–36.
141. Mathiassen, Therkel: Nordvestsjælland gennem 10.000 år. Udgivet af Nordvestsjællands Elektricitetsværk (NVE). u.st. 1963, 133 s.
142. Melin, Bengt: Die Heimat der Kimbern. *Uppsala Universitets Årsskrift* 1960: 5, 91 s.
143. Moltke, Erik: Runeindskriften på rosetfibulen fra Nøvling. *Kuml* 1963, 37–41.
144. – Runeindskriften på spændet fra Scheelsminde, Ålborg. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 122–24.
145. Munksgaard, Elisabeth: Skattefundet fra Duesminde. *Årb. Oldk. Hist.* 1962, 94–112.
146. – Det andet skattefund fra Duesminde. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 125–28.
147. Møhl, U.: Rislevfundets Dyrekogler. *Kuml* 1961, 96–106.
148. Møller, Elna: Træbygningskunsten fra stenalder til middelalder. I *Danmarks Bygningskunst*, red. Hakon Lund og Knud Millech. *Kbh.* 1963, 9–37.
149. Neumann, Hans: Ligbrænding i stenalderen. *Haderslev Amts Museum* 9, 1961, 6–12.
150. – Fra museets oprettelse for 75 år siden. *Haderslev Amts Museum* 10, 1963, 6–13.
151. – Trækonstruktioner over grave fra stenalderens slutning. *Haderslev Amts Museum* 10, 1963, 20–31.
152. – Olmersvold. *SJy MSkr* 40, 1964, 277.
153. Nielsen, Karl K.: Udgravning på Almager. Årsskrift udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune, 1962, 20–23.

154. – En dysse i Hareskoven. Årsskrift udgivet af Historisk Forening for Vær-løse Kommune, 1963, 7–9.
155. Nielsen, Viggo: Nyere museumslovgivning i Danmark. Fort Nut XXII (1964), 303–11.
156. Olsen, Olaf: Fyrkat, a viking camp in Denmark. *Archaeology* (New York), vol. 14,2, 1961, 110–16.
157. – Viking Ships in the Roskilde Fiord. CN [Christiani & Nielsen] Post, No. 60. Febr. 1963.
158. – Vikingskibe i Plasticposer. *Gutenberghus Årsskrift* 1962, 38–43.
159. – Die Kaufschiffe der Wikingerzeit im Lichte des Schiffsfundes bei Skuldelev im Roskilde Fjord. *Acta Visbyensia* I (se nr. 39). Visby 1965, 20–34.
160. – Trelleborg-problemer. De danske vikingeborge og deres historiske baggrund. *Scandia* (Lund) XXVIII, 1962, 92–112.
161. – Trelleborg Problems. The Fourth Viking Congress. University of Aberdeen (August 1961) 1965, 176–78.
162. – and Crumlin-Pedersen, Ole: The Viking Ships in Roskilde Fiord, Denmark. Diving into the Past. Proc. of Conference on Underwater Archaeology, Minnesota 1963, 89–92.
163. – og Crumlin-Pedersen, Ole: Vikingskibene i Roskilde Fjord. *Årets Fund. Nationalmuseet, Kbh.* 1962–63, 3–37.
164. – The Viking Ships from Roskilde Fjord. *American Scandinavian Review* 52, 1964, 24–36.
165. L'Orange, H. P.: Kleine Beiträge zur Ikonographie Konstantins des Grossen. II Konstantin-Sol. *Opuscula Romana* IV. Skrifter utg. av Svenska Institutet i Rom, 4° XXII (Lund 1962), 103–05.
166. Ottenjahn, H.: Werkstätten nordischer Vollgriffschwerter der älteren Bronzezeit. Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 625–31.
167. Ousager, Bent: Petersborg-fundet. En bronzealdergrav ved Østbirk. *Horsens Museum, Årsskrift* 1962, 23–28.
168. Quist, V. B.: Vesthimmerlands Museum 1961–63. *Årb. Himm. Kj.* 1963, 115–18.
169. Raddatz, Klaus: Pfeilspitzen aus dem Moorfund von Nydam. *Offa* (Neumünster) 20, 1963, 49–56.
170. Ramskou, Thorkild: To »Naust« ved Harrevig. *Årb. Oldk. Hist.* 1960, 168–73.
171. – Sådan levede vi. Kbh. 1961, 125 s.
172. – Vikingetiden. Skibet, sværdet og vægten. Kbh. 1962, 109 s.
173. – Danmarks Historie. Bd. 2. Normannertiden 600–1060. Politikens Forlag. Kbh. 1962, 476 s.
174. – Stil F. En skitse. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 100–18.
175. – Et rektangulært spænde fra Scheelsminde, Ålborg. *Årb. Oldk. Hist.* 1963, 119–21.
176. – Østerland og Østerhalne [Gravfund, vikingetid]. *Årb. Himm. Kj.* 1963, 56–64.
177. – Arkæologi som hobby. Kbh. 1964, 75 s.
178. – Fra bunden af en brønd. *Skalk* 1964, nr. 3, 9–13.

179. Rausing, Gad: Fra arkæologiens laboratorium. Skalk 1963, nr. 1, 20–29.
180. Riis-Olesen, H. A.: En foreløbig omtale af jernalderfundene ved Vestervig kirke. Årb. Thist 1962, 158–60.
181. Salo, Unto: Grundestrupin kattila suomalaisesta näkökulmasta. Eripainos Kalevalaseuran vuosikirjasta 1962 Satakunnan Museon. (Med resume: Der Kessel von Gundestrup aus finnischem Gesichtswinkel). 30 s.
182. Sawyer, P. H.: The Age of the Vikings. London 1962, 254 s.
183. Schmidt, August F.: Brabrand og Aarslev Sognes Historie. Afsnit Oldtidsminder. Brabrand 1962, 11–17.
184. Siebs, Benno Eide: Betrachtungen zu den Goldhörnern von Gallehus. Ham-maburg (Hamburg) XIII, 1961, 133–42.
Skelmose, Kaj; se Christiansen, Clara Håhr.
185. Skouvig, N. C.: Hardsyssel i Danmarkshistorien. Årb. Hards 1962, 5–27.
Stiesdal, Hans; se la Cour, Vilh.
186. Stoklund, Bjarne: Landbygninger indtil 1870. I Danmarks Bygningskunst, red. Hakon Lund og Knud Millech. Kbh. 1963 (om jernalderhuset 39–42).
187. Strange Nielsen, A.: Minder om solkult i Midtsjælland. Årb. Sorø 1962, 145–55.
188. Strömberg, Märta: Die bronzezeitlichen Schiffssetzungen im Norden. Medd. Lund Hist. Mus. 1961, 82–106.
189. Stürup, Bjørn: Stenalderdrama [gravfund]. Skalk 1962, nr. 1, 9–11.
190. – (Fra museer og arkiver) Kulturhistorisk Museum, Randers. Årb. Rand 1962, 111–17.
191. – (Fra museer og arkiver) Kulturhistorisk Museum, Randers. Årb. Rand 1963, 73–81.
192. Søgaard, Helge: Det ældste Århus. Aarhus 1961, 104 s.
193. Sørensen, Otto L.: Køkkenmøddingerne i Krabbesholm Skov. Skivebogen 1962, 5–16.
194. Tauber, Henrik: Copenhagen Radiocarbon Dates V. Radiocarbon (New Haven), vol. 4, 1962, 27–34.
195. – Copenhagen Radiocarbon Dates VI. Radiocarbon (New Haven), vol. 6, 1964, 215–25.
196. Thomsen, Niels: Jernalderens brolagte stalde. Årb. Ribe 1961, 266–80.
197. – Skovbølling-karret. Esbjerg Museum 1963, 21–23.
198. – Sløjfede høje. Esbjerg Museum 1964, 8–22.
199. Thomsen, Robert: Forsøg på rekonstruktion af en fortidig jernudvindings-proces. Kuml 1963, 60–74.
200. Thorvildsen, Elise (Red.) og Kehler Stephan: Med Arkæologen Danmark rundt. Politikens Forlag. Kbh. 1961, 416 s.
201. Thorvildsen, Elise: Mellemeolitiske kistegrave ved Vibjerg i Ølsted. Årb. Oldk. Hist. 1961, 160–73.
202. Thorvildsen, Knud: Den døde mand og havet [bådgrav]. Skalk 1961, nr. 1, 3–5.
203. – Moseliget fra Tollund. Silkeborg Museum 1961, 15 s.
204. – The Viking Ships of Ladby. Nationalmuseet 1961, 42 s.
205. Thrane, Henrik: Fra de mindre jagtmarker [rom. jernalders gravfund]. Skalk 1961, nr. 3, 29–30.

206. – En overpløjet høj ved Gadbjerg. Vejle Museums årsberetning 1962, 3–7.
207. – Hjulgraven fra Storehøj ved Tobøl i Ribe Amt. Kuml 1962, 80–112.
208. – To egekistegrave fra Tobølegnen. Kuml 1962, 113–22.
209. – Counting Marks on Urnfield Culture Armrings. Acta Arch XXXIII, 92–99.
210. – The Earliest Bronze Vessels in Denmark's Bronze Age. Acta Arch XXXIII, 109–63.
211. – De første broncebidsler i Mellem- og Nordeuropa. Årb. Oldk. Hist. 1963, 50–99.
212. Troelsen, Svend B.: V. Vedsted i oldtid og middelalder. Årb. Ribe 1963, 501–25.
213. Troels-Smith, J.: Ivy, Mistletoe and Elm. Climate Indicators – Fodder Plants. A Contribution to the Interpretation of the Pollen Zone Border VII–VIII. Danmarks Geologiske Undersøgelse IV Række, Bd. 4, Nr. 4. (1960).
214. – De geologisk-botaniske Forhold i Forbindelse med Rislev-Fundet. En foreløbig Meddelelse. Kuml 1961, 90–96.
215. – Et Pileskaft fra tidlig Maglemosetid. Årb. Oldk. Hist. 1961, 123–46.
216. – Probleme in Zusammenhang mit Europas ältester Bauernkultur in naturwissenschaftlicher Beleuchtung. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958 (Berlin 1961), 825–32.
217. – Danmarks og den svenske vestkysts mesolitiske stenalderbebyggelse. Fynd (Göteborg) 1963, 43–52.
218. Vestergaard Nielsen, S.: Vesthimmerlands Museum 1960–61. Årb. Himm. Kj. 1961, 203–06.
219. Voss, Olfert: Danske flintægddolke. Årb. Oldk. Hist. 1960, 153–67.
220. – Jernudvinding i Danmark i forhistorisk tid. Kuml 1962, 7–32.
221. – Gammelt jern [slaggegruber, jernalder]. Skalk 1963, nr. 2, 4–8.
222. – Jamen jernet? [jernudvindingsforsøg]. Skalk 1963, nr. 4, 7.
223. – Arkæologisk gravningsmetodik. TOR (Uppsala) 1964, 190–201.
– se Krogh, Knud J.:
224. V(oss), O(lfert): Lekar med vindue [germ. jernalder]. Skalk 1962, nr. 3, 18–19.
225. – Steneng [langdysser]. Skalk 1963, nr. 1, 18–19.
226. Waller, Karl: Zur Archäologie der Kimbern. Hammaburg (Hamburg) XIII, 1961, 67–92.
227. Wanscher, Vilhelm: Danmarks arkitektur i oldtiden. Kbhvn. 1963, 73 s.
228. Wilson, David M.: The Fejø Cup. Acta Arch XXXI, 147–73.
229. Wählin Andersen, Vagn: Skuldelevskibene i perspektiv. Skalk 1964, nr. 4, 10–15.
230. Zachariassen, Sv.: Jellingestenens billeder. Kirkens Verden 6, 1964, 49–56.
231. Ørsnes, Mogens: The Weapon Find in Ejsbøl Mose at Haderslev. Preliminary Report. Acta Arch XXXIV, 232–47.
232. – Mosefund – stratigrafi og kronologi. TOR (Uppsala) 1964, 205–21.
233. Åkerlund, Harald: Vikingeskibe. Sjøens Verden, nr. 12, 1961–62, 353–84.
234. – Nydamskeppen. En studie i tidlig skandinavisk skeppsbygnadskonst. Sjöfartsmuseet i Göteborg, 1963, 160 s.

Anmeldelser

Norske landbrugsredskaber

FARTEIN VALEN-SENDSTAD: NORSKE LANDBRUKSREDSKAPER 1800–1850-ÅRENE. De Sandvigske Samlingers Skrifter IV, Lillehammer 1964. 364 s., talrige illustrationer.

Den store bog, som her fremlægges af lederen af De Sandvigske Samlinger i Lillehammer, betegner en værdifuld landvinding inden for udforskningen af landbrugsredskabernes historie. Det er velkendt, at der findes en omfattende litteratur, der behandler plove, harver, spader eller andre landbrugsredskaber. Her skildres normalt hvert redskab for sig med hensyn til typemæssige variationer inden for en lang udvikling fra de ældste tider til vore dage og med hensyn til forskelligheder fra egn til egn og land til land. Eller skildringen omfatter alle landbrugsredskaber inden for et snævert område, undertiden set i sammenhæng med hele redskabskulturen og den materielle kultur på stedet som helhed. Anderledes hos Valen-Sendstad. Hans bog handler om samtlige agerbrugsredskaber og ikke blot i et enkelt norsk landskab, men i en hel række områder, som antages at være repræsentative for landets vigtigste dele.

Netop spørgsmålet om, hvad der er repræsentativt, har forf. med rette tillagt stor betydning ved udvælgelsen af kildematerialet til undersøgelsen. Forholdene kan naturligvis ikke analyseres indgående i hvert eneste sogn i hele det udstrakte land. Derfor undersøges femten områder udvalgt på grundlag af kriterier, der har at gøre med de geografiske forskelle, med landbrugets driftssystemer, med økonomiske og sociale faktorer og den erhvervsstrukturelle baggrund i almindelighed. Inden for hvert område er udvalgt et antal gårde, som skal være repræsentative, en slags normalgårde, hvis udvælgelse skal sikre, at der ved sammenligninger mellem forskellige tider og steder er taget udgangspunkt i driftsenheder, som er sammenlignelige. Dette spiller ikke mindst en rolle ved benyttelsen af det store materiale af skifter, som er inddraget i undersøgelsen. Vigtige kilder er også den landbrugsfaglige litteratur i den pågældende periode, embedsberetninger, topografiske skildringer indeholdende udsagn eller vurderinger vedrørende landbruget samt endelig billedmæssige fremstillinger. Traditionsstoffet er af en vis betydning for undersøgelsen, men forf. er på vagt over for dette stofs begrænsede værdi i denne sammenhæng. Også over for materialet af bevarede genstande er holdningen sundt kritisk. Det er overordentlig vanskeligt at fastslå alderen på mange af de landbrugsredskaber, som findes på museerne. Et af forf.s metodiske problemer er, i hvor høj grad man kan foretage tilbageslutninger fra bevarede redskaber, der er yngre end den behandlede periode.

De enkelte redskaber bliver kun behandlet i ganske ringe omfang, og typologi spiller en underordnet rolle, er i det hele taget ikke hovedsagen, men kun et hjælpe-

middel. Det er velgørende for læseren, at man her er nået ud over redskabsforskningens første stadier, hvor der blot sorteres og ordnes. Det er netop undersøgelsens formål at indpasse den elementære redskabsforskningens resultater i en større sammenhæng. Med udgangspunkt i redskabskulturen og med inddragelse af mangeartede kildemateriale belyses tilstande i norsk landbrug, og med en bred landbohistorisk orientering som baggrund kan atter belyses særlige træk af redskabskulturen. Detaljen interesserer kun, forsåvidt den sammen med et stort antal tilsvarende detaljer kan belyse redskabskulturens struktur. Vigtigere end formspørgsmål er det funktionelle aspekt. Vigtigere end detaljer ved spadens eller plovens indretning er spørgsmålet om, hvor meget jord der kan bearbejdes pr. dag med dette redskab, eller om det er lavet af bonden selv, af den nærmeste smed eller på en fjerntliggende fabrik. Og det er vigtigt at fastslå, hvilke andre ting, det enkelte redskab har været brugt sammen med, f.eks. spaden sammen med rive og rygkurv, ploven sammen med harve og kærre. Det er også vigtigt at konstatere, om der er nogen sammenhæng mellem ejendomsstørrelse og redskabskulturens variationer. Og et hovedformål med undersøgelsen er at konstatere eventuelle forandringer inden for perioden med hensyn til de enkelte redskaber, med hensyn til redskabssammenhængen og med hensyn til, om der dukkede helt nye redskaber op.

Problemet for forf. er ikke mindst, hvornår de ellers velkendte ændringer i norsk landbrug sætter ind, hvilke forskelle der på dette punkt er mellem de forskellige landskaber, og hvad baggrunden herfor er. Han vil undersøge omstillings- og innovationsfænomener i landbruget, idet de hertil knyttede processers forløb og kronologi efter hans mening ikke hidtil har været klarlagt. Forf. grupperer de tidligere behandlinger af disse spørgsmål omkring en stilstandsteori og fremgangsteori. Den første går ud på, at bøndernes jordbrug gennem første halvdel af 1800-årene stort set var stillestående, og at den fremgang, der tidligere var begyndt for embedsjord og byfolks ejendomme, for bønderne først kom ved midten af århundredet. Den anden teori regner med en vis fremgang også for bøndernes landbrug allerede fra anden halvdel af 1700-årene.

Forf. må nu for at kunne undersøge bevægelserne inden for første halvdel af 1800-årene sikre sig et fast udgangspunkt: Hvordan var tilstanden omkring 1800? Der gives en indgående analyse heraf, og forskellene fra egn til egn træder klart frem. Forf. følger herefter udviklingen for de enkelte grupper af landbrugsredskaber i tiden indtil omkring 1850. De velkendte tekniske forbedringer bliver sat ind i bredere sammenhæng, og især bliver der i tabeller givet tal for, hvor mange gårde i de forskellige områder der lå inde med de omtalte redskaber. Statistikken over pløjerredskaber, harveredskaber og hjulredskaber viser tydeligt den stadige vækst gennem denne periode, og dette uddybes ved brugen af mange forskellige kilder. Hertil kommer alle de nye redskaber og maskiner, der efterhånden breder sig også til andre landskaber end dem, der omkring 1800 var de mest avancerede. Man må regne med en række hæmningsfaktorer, som sinkede udviklingen. Her tænker forf. særlig på den manglende udskiftning, som medførte, at små lodder hørende til forskellige brugere lå mellem hinanden. Han nævner også svigtende almenoplysning, og at gamle sociale mønstre, f.eks. fæstevæsenet, kunne bidrage til at styrke traditionsfaktoren. Gradvis blev dette dog overvundet, og de tekniske forbedringer med hensyn til landbrugsredskaber blev også almindeligt udnyttet i de landskaber, der på dette punkt lå et par generationer bagefter de mest avancerede

dele af landet. Forf. kan fastslå, at driftsmæssige forhold ofte var af større primær betydning for udviklingen end den tekniske side af redskabskulturen. Afgørende var samfundets almindelige udvikling, der muliggjorde fremvæksten af en redskabsindustri, som ikke ligefrem afløste, men i stigende grad indtog en plads ved siden af selvforsyningen med redskaber og den håndværksmæssige fremstilling. Den efterhånden bedre almenoplysning gav større impulsmodtagelighed. Reformmiljøet var ikke mere byfolk og embedsmænd, men nok så meget de udlærte, professionelle landbrugskyndige, uden tvivl med en vis vægt på de lidt større brugsenheders miljø.

Ved inddragelse af et stort kildemateriale af vidt forskellig karakter kan forf. således på grundlag af samstemmende vidnesbyrd fra de forskellige kilder konstatere både en kvalitativ fremgang i form af en hævnning af redskabskulturen og en kvantitativ fremgang, der viser sig ved større stigning i udsæd og avl end i landbrugsbefolkningens størrelse. Og forf. kan påvise, at der er tale om en gradvis vækst i fortsættelse af udviklingen i 1700-årene. Den undersøgelse, der ligger bag disse resultater, omfatter et uhyre stort materiale. Bogen vil blive læst med interesse også uden for Norge, ikke mindst på grund af de metodiske problemer, der her kommer til drøftelse. Og den vil virke inspirerende ved sin kombinerede behandling af metoder og problemstillinger inden for økonomisk-historisk og etnologisk forskning.

Peter Michelsen.

Nordiske apsidekirker

FOLKE HÖGBERG: MEDELTIDA ABSIDKYRKOR I NORDEN. En studie särskilt anknuten till Västergötland. Skövdeortens Hembygds- och Fornminneförenings skriftserie nr. 10. Skara 1965. 231 sider; 78 ill. Sv. kr. 20.-.

»Medeltida absidkyrkor i Norden« skyldes en inspiration, Folke Högborg fik ved besøg i Eriksbergs gamle kirke i Västergötland. Samme impulser videregiver forfatteren os gennem et fotografi af kirkens alter, hvis eneste udsmykning, et kors, står i skarp silhouet mod apsidevinduet med en trappeformet sålbænk. Fotografiet er udtryksfuldt som en billedkomposition af Carl Th. Dreyer, og man forstår forf., når han i en forsigtig konklusion efter en grundig og detaljeret gennemgang af Nordens middelalderlige kirker søger at bevise ikke alene apsidens sakrale betydning, men også den religiøse symbolik, der i apsidernes østvindue anskueliggjordes for menigheden, som så mod alterets kors og herfra direkte gennem lysåbningens opad stræbende niche mod lyset, det himmelske lys, fra kristi død til opstandelse og evigt liv.

Forfatteren indleder sin bog med en beskrivelse af apsidens oprindelse og forekomst i kristen bygningskunst med hovedvægt på klostervæsenets betydning for apsidebyggeriets kulmination, benediktinerordenens inspirationskraft som den udgik fra den med flere apsider udstyrede klosterkirke i Cluny, og dets ophør i sidste halvdel af 1100-tallet med den mere puritanske cistercienserordens udbredelse.

Under sin behandling af de nordiske stenkirkers oprindelse overfører forf. M. Mackeprangs beskrivelser af kirkebyggeriet i Danmark til hvad han kalder det dansk-gotlandske kulturområde, der foruden hvad der ligger i navnet indbefatter Øland og Södra Møre i sydøstre hjørne af Småland. Inden for dette kulturområde fik

nordisk stenbyggeri sin første udbredelse – i 1000-tallet, men først næste århundrede bliver den store byggeperiode, og, mener forf. med stor støtte i refereret faglitteratur, tidligst fra seklets midte.

Det må vel betegnes som tvivlsomt, når forf. påstår, at de politiske stridigheder i 1100-tallets første halvdel var hemmende for byggeriet. Mange gange har det vist sig hvor lidt politisk uro betyder for landets byggeaktivitet. Der var heller ikke tale om stagnation i Danmark under kong Niels' regeringsperiode 1104–34; det er en opfattelse, der går tilbage til Absalons propagandist Saxo. Og landet var nok »söndrat« af indre stridigheder hvori bisperne tog del, men sandelig kun i kongens fire sidste regeringsår.

Gennem impulser fra vesteuropæiske lande skabtes 1100-tallets kirker i Norden enten med lige afsluttet kor, en grundplan der slutter sig til forgængernes, trækirkernes, enkle, eller med apsider. Apsidekirkernes antal kan ikke nøjagtigt fastslåes, men forf. angiver i afrundede cifre for det middelalderlige Danmark 750, Sverige 370 og Norge 60. Et kort over forekomsten af denne kirketype viser en gruppevis fordeling (lige afsluttet kor forekommer mere jævnt fordelt) især i det vestlige Skåne. Folke Högberg registrerer typen i de rigeste jordbrugsbygder og de tidligst dyrkede. Gennem hele perioden for romansk kirkebyggeri rejstes der iflg. forf. kirker med lige afsluttet kor, hvorfor der er flest bygninger af denne type, mens opførelsen af apsidekirkerne fandt sted inden for et kortere tidsrum, 1100-tallet og især dets sidste halvdel, og denne periode ophørte brat ved sekelskiftet, hvorfor apsideplanen ikke nåede ud i de fattigere egne, hvor trækirkerne først sent erstattedes af stenkirker. I note 1 side 27 er der sket en lille kortslutning; Ailnoth er ikke Roskildekrønikens forfatter, og han kan ikke have lavet den efter 1171 skrevne fortegnelse over kirkebyggende konger, da hans forfatterskab lå i hundredårets første årtier.

Bogens andet afsnit giver en fyldig karakteristik af apsidekirkerne og viser bl.a. den store betydning pragtapsiden på domkirken i Lund har haft for apsiderne i Skåne og deres antal.

Værkets værdi ligger i dets rige materiale og den systematiske gengivelse af stoffet. Den stærke understregning af østvinduet symbolik, der bygger på den lange aftrappede sålbænk i en enkelt kirke, vil næppe finde godkendelse hos alle, men synspunkterne om apsidekirkernes tilknytning til de frugtbare og tidligst kultiverede egne fortjener en nøje efterforskning, selv om man straks noterer, at bilag 1, en fortegnelse over apsidekirkerne, viser mange landsbynavne med endelsen *torp* og deraf afledede dannelser og andre endelser, der indicerer nyopdyrkelse fra kirkebyggeriets samtid og de nærmest foregående århundreder.

Axel Bolvig.

Søafmærkningens historie

A. W. LANG: ENTWICKLUNG, AUFBAU UND VERWALTUNG DES SEEZEICHENWESENS an der deutschen Nordseeküste bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts (Bundesminister für Verkehr, Bonn 1965); 162 sider i 4°; 164 ill., ib. – DM 48,–.

Lige så vigtigt det i vore dage er at sikre landevejstrafikken ved skilte, tavler og afstribring, lige så betydningsfuldt har det alle dage været at sikre søfarten ved

afmærkninger og fyr. Det er i virkeligheden et problem af største betydning, selv om dets enorme vigtighed i reglen har været overset. Der findes ikke megen sammenfattende litteratur om dette emne i historisk belysning.

Den internationalt kendte kartografihistoriker Dr. A. W. Lang, der bor på øen Juist, en af de tyske østfrisiske øer, og således sidder midt i et interessant maritimt område, fuldenste 1955 et manuskript til belysning af søfærmærkningens historie langs den tyske nordsødkyst. Først nu, ti år senere, er det, takket være det tyske trafikministerium, lykkedes ham at få dette arbejde udgivet.

Bogen er et meget værdifuldt bidrag til den maritime litteratur. Den holder sig nemlig ikke udelukkende til Ems-, Weser- og Elbområdet, men medtager med rette de øvrige lande rundt om Nordsøen: Nederlandene, Danmark og England, idet disse har påvirket udviklingen på forskellig vis. Nederlandene har fra tidlig tid skabt det system for afmærkning, som vi stadig bygger på, og fra England og Danmark har der til forskellige tider udgået impulser; desuden har den danske stat været engageret i hertugdømmerne Slesvigs og Holstens søfærmærkningshistorie.

Dr. Lang, der har et stort kartografihistorisk forfatterskab bag sig (jfr. i den forbindelse hans afhandlinger om de ældste trykte fremstillinger af de danske kyster, i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1955, og om det ældste kort med angivelse af søruterne i de danske farvande, sst. 1965), har i årevis systematisk gennemstøvet arkiver og biblioteker i Europa og har samlet et enestående materiale til belysning af sine emner: søkortenes historie, kystmorfologi, søfærmærkning o.lign. Han kan derfor med autoritet give os den fremstilling af sømærkernes historie, som vi har savnet indtil nu. I vægtige afsnit behandler han naturlige sømærker (kirker, møller, trægrupper); båker, kabler og prikker; søtønder i alle former; fyr-tårne og fyrskibe. Et væld af stof er sammenfattet til en levende skildring af sømærkernes udviklingshistorie, formål, funktion, forfærdigelse, anbringelse, vedligeholdelse; administration, finansiering; nyttevirkning osv. Teksten oplyses med et væld af fortrinlige billeder, – hvem havde troet, at der om dette emne eksisterede så meget billedstof? Med tilfredsstillelse vil en dansk læser konstatere, at en stor procentdel af illustrationerne skyldes danske forlæg, især fra Fyrdirektoratets arkiv og Søkortarkivet.

Som dansker vil man med særlig interesse studere det danske stof, og det må siges, at forfatteren giver Danmark fuld honnør for dets indsats. Frederik 2's initiativ 1560 ff. med hensyn til afmærkningen af den betydningsfulde sørute Skagen-Falsterbo omtales selvfølgelig. Desværre er det dog m.h.t. fyrvæsenet ligesom omtalen er blevet noget amputeret; problemet »papegøje« og »vippefyr« kommer ikke til at stå rigtig klart i udredningen, og Jens Pedersen Grove nævnes slet ikke, skønt hans vippefyr fra 1626 kom til at spille en ikke uvigtig rolle inden for det internationale fyrvæsen. I stedet for Smeatons sekundære vippefyr fra 1790 (afbildet s. 64) havde man således nok kunnet ønske en afbildning af et tidligere, dansk vippefyr. Alan Stevensons bog »The World's Lighthouses before 1820« (London 1959), der er den seneste internationale oversigt over fyrvæsnets historie, vi har, er desværre ret dårligt informeret om den danske indsats på dette område, derfor ville det have været rart, om Langs bog havde givet noget mere til oplysning for et internationalt publikum.

Da det danske fyrvæsen i 1960 fejrede sit 400-års jubilæum, blev fyrvæsnets historie behandlet i det festskrift, som udkom ved den lejlighed, men en anden vigtig

side af afmærkningsvæsnet, nemlig vagervæsnet, måtte man lade ligge. Det er nu på tide, at der kommer en dansk skildring af alle disse sømærker: søtønder, vagerer, båker, kabler, veder, prikker, koste, lodsmærker osv. Der foreligger ikke så lidt stof herom, og Langs bog kan blive til stor hjælp ved sin fylde af detaljer.

Der er én type af sømærker, Lang ikke skildrer, nemlig *vageren*, som Danmark i begyndelsen af 1800-årene lånte fra Rusland, og som hos os skulle blive meget populær og uhyre anvendt; men denne mangel skal han ikke lastes for. Vageren holdt sig nemlig til de indre, østlige farvande og brugtes kun lidt på Jyllands og hertugdømmernes vestkyst, som byggede på den nederlandsk-tyske nordsøtradition, og det er den, som Lang skildrer i sin bog.

Henning Henningsen.

Høstskik og lokalhistorie

INGEBORG WEBER-KELLERMANN: ERNTEBRAUCH IN DER LÄNDLICHEN ARBEITSWELT DES 19. JAHRHUNDERTS AUF GRUND DER MANNHARDTBEBFRAGUNG IN DEUTSCHLAND VON 1865. N. G. Elwert Verlag, Marburg 1965. 569 s. + 12 tvlr. og 5 kort. DM 75,-. Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn. Band 2.

KARL LÖBER: BEHARRUNG UND BEWEGUNG IM VOLKSLEBEN DES DILLKREISES/HESSEN. N. G. Elwert Verlag, Marburg 1965. 344 s. + 50 farvelagte kort og 24 tavler samt talrige tekstill. DM 72,- (Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn. Band 3).

Ved det gamle Philipps-Universitet i Marburg har et nydannet Institut für mitteleuropäische Volksforschung påbegyndt udsendelsen af en skriftrække, der vidner om den intensivering af det kulturhistoriske studium, som efter krigen har fundet sted i den tysktalende del af Europa (Svejts, Tyskland og Østrig). To af dem skal her nærmere omtales, da de giver interessante prøver på metodiske behandlinger af stof, som også ligger dansk kulturhistorisk forskning nær.

For hundrede år siden gjordes begyndelsen til en systematisk indsamling af etnologisk materiale idet Wilhelm Mannhardt i 1865 udsendte en trykt opfordring til indsamling af traditionen om høstskikke formuleret i en lang række spørgsmål. Opfordringen udsendtes i tusindvis af eksemplarer, der gav mere end 2000 til dels meget udførlige svar. Hovedparten heraf stammer fra Tyskland, men Mannhardt tilstræbte et europæisk overblik og lod spørgelisten udsende i fransk, hollandsk og svensk oversættelse. 458 af svarene indløb da også fra de omliggende lande.

Materialet udnyttede Mannhardt i sine studier »Roggenwolf und Roggenhund« (1865), »Die Korndämonen« (1868) og »Wald- und Feldkulte« (1875-77), hvor det frugtbarhedskultiske var hovedsynspunktet. Baggrunden for dette synspunkt og Mannhardts placering i den tyske forskertradition gives i bogens to første afsnit.

Efter Mannhardts død kom hans materiale i Berliner Staatsbibliotheks besiddelse og har overlevet også den sidste verdenskrig. Ud fra grundsynspunktet, at materialet giver en tilstandsbeskrivelse af høsten og de dermed forbundne skikke for hundrede år siden, har Weber-Kellermann taget hele materialet frem igen og foretaget en omvurdering, idet hun ikke som Mannhardt forsøger en rekonstruktion ud fra

spredte enkelttilfælde, men analyserer det i dets helhed på baggrund af de sociale og landbrugsmæssige forhold. Dette udgør hovedafsnittet på mere end 200 sider.

Et hovedsynspunkt for undersøgelsen er, hvem der var bærere af høstskiktraditionen, der for overskuelighedens skyld koncentrerer om skikken at binde og løse (for at få ekstraforplejning) og høstfestens udformning. Det bliver derfor af den største vigtighed at undersøge, hvorledes bondesamfundets struktur var på den pågældende tid, og forf. har med stor energi forfulgt den såkaldte »bondebefrielse« og dens resultater i hele det tyske område. Når man tænker på Tysklands brogede politiske sammensætning og historiske forløb, kan det ikke undre, at tilstandene varierer stærkt fra område til område. Weber-Kellermann er standset ved tre hovedområder: landene øst for Elben, de mellem- og nordtyske lande og de vest- og sydtyske lande. Tydeligst adskiller den første gruppe sig fra de to andre, og den viser også det stærkeste enhedspræg med afgjort godsdominans, der næsten helt har udslettet en egentlig bondestand. De to andre områder viser store variationer inden for deres respektive grænser, og forf. indrømmer, at en anden opdeling var tænkelig og forsvarlig. Traditionsbærerne er følgelig forskellige fra område til område, og forholdet bliver yderligere broget ved de mange vandrearbejdere, der i høsttiden (og senere i roetiden) tit over lange strækninger søger til, hvor der er behov for fremmed arbejdskraft. Dette særlige problem er behandlet i et særskilt afsnit og illustreret med et meget oplysende kort, hvor vandrevejene stråler ud fra en række områder, fortrinsvis bjergegne, der på den tid har været tilbagestående i økonomisk henseende.

Som et hovedresultat af analysen fremtræder høstfolkene på det enkelte brug som en selvbevidst enhed, der ud fra deres tekniske kunnen føler sig, som det hedder: »als eigentliche Meister des Feldes« over for ikke blot fremmede, men også over for jordbesidderen. Deraf forklares arbejdsgruppens optræden over for herskabet (el. bonden) med binde- og løseskik og med høstfesten som en selvfølgelig afslutning for alle ved høsten beskæftigede, hvor beværtningen er rigelig og hvor de sociale skranker nedbrydes f.eks. ved godsherrens pligt til at danse med alle høstpigerne.

Forholdet er klarest øst for Elben, hvor en besiddelsesløs landarbejderbefolkning mødte en godsejerklasse uden direkte deltagelse i landbrugsarbejdet. I den øvrige del af Tyskland, hvor de sociale forskelle ikke var så store, kommer andre synspunkter ind. Der var endog egne, hvor det gamle landsbyfællesskab bestod helt op til århundredskiftet, og hvor høstskikkene prægedes heraf. Forf. strejfer da også de muligheder for magiske og erotiske momenter i høstskikkene, som Albert Eskeröd behandlede i sin bog om høstskikkene (1947), hvor han ligeledes tog Mannhardtskolens synspunkter op til revision. Weber-Kellermann anerkender da også fuldt ud den svenske indsats for revisionen på dette felt.

Bogen er ikke blot kritisk over for de mannhardtske teorier, men vender sig også imod den romantiske opfattelse af det gamle bondesamfund som statisk. Alene forløbet af »bondefrigørelsen« i Tysklands forskellige egne taler herimod, men sit hovedargument finder forf. i vandrearbejderne, hvis rolle for arbejdsorganisation og brugen af forskellige høstredskaber behandles i et særligt afsnit. Til slut fremstilles ændringerne i høstskikkene som udtryk for en ændret arbejdsverden, hvor besiddelsesløse landarbejdere mere og mere dominerer. Især gælder det som nævnt områderne øst for Elben.

Bogen har dog ikke dermed slut. Efter et udførligt noteapparat på 770 numre og en meget fyldig litteraturliste, følger en ordfortegnelse på ialt 86 sider, hvor alle de »tekniske« betegnelser inden for høst, arbejdsredskaber, teknik, høstarbejdere, høstfest o.a.m., som forekommer i besvarelsene til Mannhardt, er anført og forklaret. At bogen også er forsynet med sag-, sted- og personregister anføres for fuldstændigheds skyld.

Grundlæggeren af den moderne tyske folkemindevidenskab W. H. Riehl fastslog for mere end hundrede år siden bondestanden som en »unüberwindliche konservative Macht in der deutschen Nation«. Imod dette synspunkt, der dækkes af glosen »Beharren« opponerer Weber-Kellermann i den lige anførte studie. Når Löber i sin bog stiller den over for dens modsætning »Bewegung«, så sker det fuldt bevidst. I sin utraditionelle topografiske studie har han bestandig begge disse faktorer for udformningen af kulturen i det behandlede område for øje og behandler dem med ægte tysk systematik i underafdelinger som: overlejringer, kulturbølger, gennembrud, ødannelser og tilflugtssteder.

Forf. opnår derved at få belyst en række af de problemer, der er af værdi i al god lokalforskning og etnologisk forskning, og hans bog får derved en pædagogisk værdi, som vel er værd at stifte bekendtskab med, selv om et tilsvarende eksempel kun vil være tilgængeligt for få her i landet. Löber benytter nemlig, med et par markante undtagelser, hovedsageligt sprogligt og folkløristisk stof til belysning af problemerne, der anskueliggøres fortræffeligt ved bogens mange kort, og han kan her bygge på det rige materiale, som er publiceret i de tyske atlasarbejder over sprog, ord og etnologi.

Det område, som undersøgelserne dækker, er ikke stort, men et gammelt grænse- og gennemgangsland, hvor de fleste impulser er kommet fra S og V. På alle sider undtagen mod SV er det indrammet af bjerge, og det har naturlige jernforekomster, hvis udnyttelse har præget dets historie både i fortiden og i nutiden. Dets historie har gennem lange tider været forbundet med Nassau-Oranien, og på slottet i kredshovedstaden Dillenburg er Wilhelm den Tavsse født. Om alt dette: landskab, klima, historie, forvaltning og de forskellige erhverv gøres der rede i det indledende afsnit, der føres helt op til i dag.

Forf.s problemstilling er nu, om det administrative og økonomisk sluttede område også dækker et kulturelt sluttet område. Det gælder i det store hele sproget (dialekten), men skik og brug og folkelige anskuelser er ikke så stift bundne til politiske grænser som sprogformer. Det demonstreres derefter ved en række udvalgte eksempler ud fra de grupper, som er nævnt ovenfor. Det er bemærkelsesværdigt, at blandt dem er det folkelige kendskab til og udnyttelsen af vildtvoksende planter et hovedemne ved siden af de folkelige festsikke og lege. Om begge dele har forf. tidligere publiceret en række afhandlinger, og det er især interessant at gøre sig bekendt med det ellers ret stedmoderligt behandlede afsnit om de vilde væksters betydning i folkekulturen.

På overbevisende måde demonstreres fra eksempel til eksempel kulturkontakten og kulturomformningen i kredsen, hvor den nordligste halvdel fremtræder som det, man ville kalde et reliktområde. Dog ikke i alle forhold, idet de religiøse traditioner blander sig i forløbet. Dillkredsen blev i 1533 protestantisk, men ændredes hurtigt i kalvinistisk retning, og denne på mange områder »kulturfjendtlige« ud-

formning af den reformatoriske bevægelse blev ekstra kraftig i kredsens nordlige del med det resultat, at en række folkelige fester fortrængtes. Forf. har som bilag anført en oversigt over de love, forordninger og forskrifter, som den kalvinistiske øvrighed har udstedt på alle områder af kulturlivet.

I denne gammeldags del af kredsen findes en speciel erhvervsform, der kaldes Haubergwirtschaft, et bondebrug baseret på udnyttelse af de af egeblandingsskov dækkede bjergstrækninger ved fremstilling af trækul til jernudvinding og bark til garvning. Man får derved landsby for landsby en ca. 18-årig rotation, hvor skoven afbarkes, træet brændes til trækul i miler, det afskovede område med kvas, græstørv etc. afbrændes for i et par år at besås med rug og boghvede og derefter i nogle år at ligge hen som græsning for får og køer, hvorefter skoven får lov at regenerere, idet man lader store frøbærende træer stå tilbage over strækningen.

Hele dette bestemte system, hvor Haubergene normalt udnyttedes i fællesskab af alle bønder i landsbyerne, havde sit bestemt udformede sæt redskaber, sine sædvanemæssigt udformede fordelingsregler o.s.v., der er af den største kulturhistoriske interesse, og som her i al korthed er særdeles anskueligt fremstillet. Driftsmåden er ikke særegen for Dillkredsen, men har videre udbredelse i tilgrænsende egne, bl.a. i Siegerland mod NV.

Til slut forsøger forf. at opsummere resultaterne af den forudgående behandling over struktur og kulturkontakter i, hvad han kalder: Intensität des Volkslebens. Det sker ud fra en pointgivning for ialt 70 lokaliteter, hvor der hvert sted er stillet 25 gamle kulturelementer over for et tilsvarende antal nye; pointgivningen sker ud fra forekomsten heraf hvert sted. Værdien af dette eksperiment kan forekomme tvivlsomt eller ialtfald overflødigt, for det viser i virkeligheden ikke andet, end hvad de enkelte behandlinger allerede har afsløret. Dette er imidlertid en ringe indvending. Bogen burde kunne give lokalhistorikere og etnologer mange impulser til deres kulturhistoriske arbejder.

Holger Rasmussen.

En hjemstavnsbog fra landet mellem fjordene

BJERRE HERREDS BOGEN. Glud Museums forlag 1963. 638 s. ill. indb.

Mange gamle skel og grænser udviskes i vore dage. Det gælder også herredsgrensene, og mangfoldige steder er det i dag de færreste, der ved, hvilket herred, de bor i. Men i visse af landets egne møder man en klar »herredsbevidsthed« af ældgammel rod, og det gælder nok størstedelen af Bjerre herred, der ligger så vel afgrænset mellem Horsens og Vejle fjord. Det er heri, man skal søge grobunden for et værk som »Bjerre herreds bogen«, udgivet af Glud Museum i 1963.

Det er nemlig ikke nogen herredshistorie, men en udpræget hjemstavnsbog, en bog for folk fra Bjerre herred – dem er der mange af, det er et frugtbart land – og for dem må det være en dejlig bog at læse i, når også en fremmed kan føle sig fængslet. Tyngdepunktet ligger så afgjort i »mands minde«, og meget både værdifuldt og morsomt stof er her blevet reddet for eftertiden. Jeg kan ikke nære mig for at videregive en enkelt lille godbid. En dag grev Frijs kom kørende fra Boller mod Horsens, så han lidt forude Peter Dansker – en berygtet, men snu

krybskytte – gå med et dyr på ryggen. Da de indhentede ham, råbte grev Frijs ham an og sagde: »Hvor har du skudt det dyr, Peter Dansker?« – Peter Dansker lagde sindigt dyret fra sig og sagde: »Det ska a saamænd saj greven, a skød et lige i a nak!« (s. 282).

Det er en stor bog, og alle sider af herredets liv er kommet med i den meget lange række af kapitler, mere eller mindre fyldigt naturligvis. For eksempel kunne man nok have ønsket lidt mere om ældre slægtleds sociale forsorg – men der er et afsnit om fattiggården i Barrit – eller om befolkningsudviklingen i herredet. Men som hjemstavnsbog betragtet, tror jeg egentlig en sådan bog, i al sin brogede mangfoldighed, er rigtig i sit anlæg. Den er let at gå i kast med, og man kan hygge sig med den i mange ledige stunder. Den må også kunne give sine læsere tilskyndelse til at fordybe sig i herredets historie.

Det er ikke bare en stor bog, det er også et smukt og stateligt værk, og man må virkelig imponeres over det initiativ og den indsats, der her er præsteret. Det kan kun bunde i netop en sund kærlighed til hjemstavnen.

Paul G. Ørberg.

Nordiske gåder

LAURITS BØDKER in co-operation with BRYNJULF ALVER, BENGT HOLBEK & LEEA VIRTANEN: THE NORDIC RIDDLE. Terminology and Bibliography. Copenhagen 1964. 101 s. Pris: kr. 19.75 hft.

Laurits Bødker og hans medarbejdere har med denne oversigt over de nordiske gåder udarbejdet et meget nyttigt hjælpemiddel til brug for enhver, der vil føres ind i, hvad der foreligger af litteratur – og af problemer – i forbindelse med studiet af denne så beskedne genre inden for folkedigtningen.

Oversigten er udarbejdet dels som et terminologileksikon og dels som en bibliografi. Mest nytte vil de fleste nok have af bibliografien, der er ordnet efter lande. Det er første gang, at en sådan overhovedet foreligger. Bengt Holbek har udarbejdet den danske del, og hvad man særligt bemærker sig er, at han også har fortegnet de steder i den lokalhistoriske litteratur, hvor der gennem tiderne er optrykt gåder nedskrevet efter folketraditionen.

Problemerne i forbindelse med gådestudiet er mange, men hovedproblemet er at finde frem til en ensartet videnskabelig terminologi, og man må meget håbe, at det i det mindste lykkes at komme til enighed herom i Norden, således at de allerede eksisterende henimod 300 fagudtryk, som Bødker gør detaljeret rede for, ikke skal forøges alt for betydeligt. Tiden synes at være inde nu, dels hvor Bødkers og hans medarbejders arbejde foreligger, og dels efter at den norske folklorist Brynjulf Alver i 1961 fremlagde et særdeles grundigt indlæg i debatten »Ikring spørgsmålet om eit fellesnordisk system for klassificering av gåter« (L. Bødker (udg.): Nordisk seminar i folkedigtning I. 1961. Kbh. 1962, s. 58–85 med diskussionsindlæg af Bengt Holbek og af den finske folklorist Leea Virtanen).

Iørn Piø.

Institutionernes virksomhed i 1965

NATIONALMUSEET

Besøgstal: Prinsens Palais: 291.500, Frilandsmuseet: 152.000, Museet for Danmarks Frihedskamp: 139.000.

Udstillinger: Kunst fra Thailand. Rumænske Ikoner. Nordisk Oldtidsguld. Ostindisk Porcelæn, St. Kongensgade fajancer.

Publikationer: Vejledning, Middelalder og nyere tid. Samuel H. Elbert og Torben Monberg: From the two Canoes. Cornel Irimie: Maleri på glas og træsnit i rumænsk folkekunst. Egmont Lind og Otto Norn: Kalkmalerier. Vilh. Møller-Christensen, Jens Østergaard og Aage Roussel: Æbelholt Klostermuseum. Olaf Olsen: Fyrkat. Thorkild Ramskou: Danmarks Oldtid. Thorkild Ramskou: Nordisk Oldtidsguld. R. Steen Steensen: Fregatten Jylland. Hans Stiesdal: Kalø Slotsruin. Poul Strømstad: Fra Laugstiden. Vejleder, Frilandsmuseet. Kort vejleder, Frilandsmuseet. Nationalmuseets Arbejdsmark 1965. Peter Michelsen: Ti huse på Frilandsmuseet, Selskabet Frilandsmuseets Venner 1940–65.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Nationalmuseets onsdagsaftener: Thailands kultur (forår 1965, 4 aftener), Fra Nationalmuseets arbejdsmark (efterår 1965, 6 aftener). Frilandsmuseet: Samarbejdet med skolevæsenet er fortsat og videreudviklet, bl. a. ved instruktionsmøder for lærere.

Vigtigere undersøgelser:

1. Afdeling. Stenalder: Mellemneolitisk stendyngegrave ved Vrouve og Herrup (C. J. Becker og Erik Jørgensen). 6 skakter i flintminerne ved Hov,

tidlig neolitisk tids slutning (C. J. Becker). Stenalderhøj med 6 grave i Nørhå s., Thy (D. Liversage). Bronzealder: Høj ved Karlstrup, Sjælland, med en 4 m lang egekiste med 2 mandsskeletter (C. L. Vebæk). Boplads ved Jyderup skov, Sjælland (H. Thrane). Jernalder: Førromersk jernalder landsby ved »Gammel Grøntoft«, Thorsted s. (C. J. Becker). Boplads med indtil nu 8 bebyggelsesfaser oven på hinanden fra førromersk og romersk jernalder ved Hurup (K. Salewicz). Boplads fra germansk jernalder ved Dankirk, Vester Vedsted s. (E. Thorvildsen). Huse og grubehuse (vævehytter?) fra germansk jernalder ved Vester Egesborg, Sjælland (M. Ørsnes) og Vilslev, Ribe amt (A. Mortensen).

2. afdeling: Udgravninger er foretaget ved Solvig, Tønder amt, i Årup kirketomt, Åbenrå amt, og afsluttet i Trans og Hviding samt i Brattalid på Grønland. Voldstedsundersøgelserne er fortsat i samarbejde med dr. Vilh. la Cour. Herregårdsundersøgelser er drevet bl. a. på Egeskov.

3. afdeling, Dansk Folkemuseum: Polakundersøgelsen (George Nellemann) og undersøgelsen af Åbenrå-kvarteret i København (P. Strømstad).

Frilandsmuseet: Undersøgelser i tilknytning til erhvervelse, nedtagning og genopførelse af gamle bygninger.

Naturvidenskabelig afdeling: Udgravninger i den vestsjællandske Åmose, på Ertebøllebopladsen »Mul. I« samt på det fredede areal ved Øgaarde. På Samsø er en række enkeltfund undersøgt og udgravningen af Ertebølle-køkkenmøddingen »H H I« på Hjortholm

er fortsat. Fornyeede undersøgelser i forbindelse med stenalder-pælebygningerne i Weier i Schweiz, og i Igloolik-området i Canada er foretaget kvartærgeologiske undersøgelser i forbindelse med udgravning af paleo-eskimoiske bopladser. På laboratoriet er dels foretaget kulstof-14 dateringer med tilhørende vedanatomi-ske bestemmelser, dels pollenanalytiske dateringer og undersøgelser, sidstnævnte koncentreret om Egelsee og Weier i Schweiz og Sermermiut på Grønland.

Vigtigere ny erhvervelser: 1. afdeling: 2 guldrakteater fra Sjælland. 9 sammenkædede spiralringe af sølv fra Duesminde, Lolland, nedlagt i vikingetiden. 2. afdeling: Bronzekrucifiks, 1200-årenes begyndelse, muligvis dansk arbejde. Gave fra Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond. 3. afdeling: Klunkelejlighed fra 1892 i Frederiksholms Kanal 18, København. Frilandsmuseet: Hus i Nr. Sejerslev, Tønder amt, tidligere benyttet som knipleskole. Hus i Dörröd, Sydvestskåne. Et større antal dyner og andet sengetøj, beregnet til opredning af sovstederne i museets bygninger.

Nyindretninger: Frilandsmuseet: Færøsk bebyggelse med beboelseshus fra Mula på Borðoy, korntørringshus fra samme sted, kødtørringshus fra Viðar-eiði på Viðoy, en skvatmølle fra Sand på Sandø. Gård fra Vemb i Ringkøbing amt. Bro fra Smedevad, Ringkøbing amt. Lysthus fra Stege. En amfiteatralsk danseplads.

Vigtigere konserveringsarbejder: 1. afdeling: Genkonservering af Hjortespringbåden. 3 hustomter og et brolagt vejstykke på jernalderbopladsen i Vestervig. 2. afdeling: Kalkmalerier er istandsat bl. a. i Rynkeby, Viskinge og Nr. Tranders. Historisk kirkeinventar er konserveret bl. a. i Aalborg Budolfi kirke, Århus domkirke, Sjørsløv kirke; Christian III's gravmæle i Roskilde domkirke er nedtaget og under konservering.

LANDBRUGSMUSEET

Besøgstal: 21.461.

Udstillinger: Specialudstilling af vogne, såkaldte skovvogne, til Dyrehavsbakken.

Publikationer: Vejleder for Landbrugsmuseet.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

Besøgstal: 50.694.

Udstillinger: Skyggespil, gamle orientalske og nye danske skyggedukker, Danske Kunsthåndværkere VIII, arbejder af Nanna Ditzel, Gunnar Aagaard Andersen og Egon Mathiesen. Moderne polsk billedvægning. Snedkerlaugets møbeludstilling. I Bibliotekets forværelse: Helge Refn's grafiske arbejder. Keramiske tegninger af Thorvald Bindesbøll.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 4 offentlige foredrag om gamle glas (Gudmund Boesen: Venezia's glas, Jørgen Schou Christensen: Bøhmiske og tyske glas, Erik Lassen: Norske glas, Peter Riismøller: Danske glas 1825-1925). For Selskabet Kunstindustrimuseets Venner 2 foredrag (Vibeke Woldbye: Franz Anton Bustelli, mennesker og masker i rokokoporcelæn; Svend Eriksen: Vincennes og Sevres porcelæn).

Vigtigere ny erhvervelser: 3 figurer af porcelæn af Franz Anton Bustelli fra den italienske maskekomedie, Neudeck c. 1760. Spansk-maurisk fad med dekoration i blå og lustre, Manises 15. årh.s 2. halvdel. Mosaikbillede forestillende musen Euterpe, udført af Filippo Cocchi, Rom 1785. Arbejder af danske kunsthåndværkere på årets udstillinger.

Nyindretninger: Ved Musikhistorisk Museums fraflytning har Kunstindustrimuseet overtaget de ledige lokaler til udstilling og permanent opstilling.

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE
SAMLING PÅ ROSENBORG

Besøgstal: 123.252.

Udstillinger: Gamle ure på Rosenborg, påsken 1965. Deltog endv. med nogle hovedstykker, især af renaissanceguldsmedekunst i den danske udstilling på Louvre foråret 1965.

Vigtigere konserveringsarbejder: På eget værksted: Gobelin »Helsingborgs indtagelse 1676« (konserveringen endnu ufuldført) og gobeliner fra Clausholm. På Nationalmuseets konserveringsanstalt: Indlagt pragtskab 1679. På Frederiksborgmuseets konserveringsanstalt: J. d'Agars maleri af Christian V og hans sønner.

TØJHUSMUSEET

Besøgstal: 60.109.

Udstillinger: Danske Uniformer 1842–1964.

Publikationer: Egon Eriksen & Sv. Thegel: Conservation of Iron Recovered from the Sea. Genoptrykning af Støckel: Haandskydevaabens Bedømmelse. Genoptrykning af Tøjhusmuseets katalog: Våbensalen.

Vigtigere nyerhvervelser: Dansk »skibsflint« M/1835 af N. S. Jessens konstruktion. Georg Christensen-revolver fra 1863. Belønningssabel, tilhørt bombarder J. S. Riis, 1828. Fransk dragonofficerskårde M/1767. Norditaliensk dolk ca. 1700. Uniform for ridder af den spanske Calatravaorden. Kontre-admiralsuniform.

Vigtigere konserveringsarbejder: To af museets paukedækkener fra 18. århundrede, udlånt til kongens audienslokaler på Christiansborg.

HANDELS- OG SØFARTSMUSEET
PÅ KRONBORG

Besøgstal: 103.882.

Publikationer: Handels- og Søfarts-

museets årbog 1965, der i anledning af museets 50-års jubilæum var fyldigere end sædvanlig.

Vigtigere undersøgelser: Etnologiske undersøgelser i samarbejde med norske og svenske kolleger, i 1965 langs Jyllands vestkyst. Udskrivning af søhistorisk oplysningsstof fra Rigsarkivet og andre arkiver.

Vigtigere nyerhvervelser: fhv. statslods P. A. Gruelunds samling af materiale vedr. dansk søhistorie og en tilsvarende samling, skabt af afd. kontorchef Jens Malling. Model af en helsingørsk lodsbåd, modellen af skonnerten »Niels« 1861, samt af S/S »Vendia«. Skibsbilleder af bl. a. jagten »Den unge Tobias« af Odense, af hjuldampen »Nordfriesland« og af skonnerten »Hercules« 1848. Forskelligt skibsinventar, diverse nautiske instrumenter. Marinemaleren C. Fr. Sørensens skitsebog 1840–50. Stik med portræt af guvernementssekretær i Ostindien, skibsreder Chr. T. Boalth, en engelsk fajanceplade med skibsfremstilling, en tallerken af det varmingske stel, flere samlinger skibskonstruktions tegninger. Bådebyggerredskaber, arbejdsmodeller m. m. fra skibs- og bådebyggerier langs Jyllands vestkyst samt et betydeligt materiale fra Chr. Madsens bådebyggeri i Lynæs, 1888–1948.

Museet fejrede den 1. aug. 1965 sit 50 års jubilæum.

DANSK PRESSEMUSEUM OG ARKIV

Besøgstal: 2.554.

Udstillinger: Pressen under Besættelsen.

Publikationer: Pjece til skolerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisninger for skoler og studiekredse.

Vigtigere erhvervelser: Fotos fra nordiske og engelske journalistbesøg i Dan-

mark 1918–20. Bladvedtægter for mindre radikale blade i Vendsyssel omkr. 1910. Breve fra Bransager, Helge Hostrup, Emil Fog, Vilh. Secher, Gustav Esmann m. fl. Indsamlingen af trykt materiale om presseforhold er videreført.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET, ESBJERG

Besøgstal: 2.559.

Publikationer: Årsskrift 1965.

Vigtigere ny erhvervelser: Fiskereds-kaber fra Færøerne, redningsbåd fra Vejrs med fuldt udstyr, panorama over Stenbjerg fiskerleje (Thy), skibsmodel-lerne »Mary« af Christiansø og »Håbet« af Listed.

Ny- el. ombygninger: Vindere af 1. præmien i arkitektkonkurrencen om det ny fiskerimuseum blev arkitekterne Halldor Gunnløgsson og Jørn Nielsen, København. Der indkom 81 projekter, hvoraf 3 præmieredes og 2 indkøbtes. Museet skal stå færdigt til Esbjerg havns 100-års jubilæum den 24. april 1968.

HELSINGØR BYMUSEUM

Besøgstal: Marienlyst: 3.933, Karmeliterklostret: 6.788, ialt 10.721.

Vigtigere ny erhvervelser: Jens Juels portræt af kong Christian VII. Portræt af prinsesse Louise Augusta, tilskrevet Jens Juel. Maleri med portrætter af provianskriver i Helsingør Frederik Peter Suhr (f. 1773) med familie. Hovedvandsæg af sølv i rokoko af mester Jørgen Petersen Lyngsøe, Helsingør 1776–1802. Tegninger af Viggo Langer med helsingørske motiver.

Vigtigere konserveringsarbejder: Sandstensvaserne i Marienlyst slotspark er restaureret af billedhugger Børge Eriksen, Brede, og en del malerier er konserveret af konservator Th. Kjølnær.

FREDERIKSVÆRK OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 2.100.

Vigtigere ny erhvervelser: Vinkøler af det classenske stel.

HØRSHOLM EGNES MUSEUM

Besøgstal: 2.035.

Publikationer: H. C. Rosted: Den gamle skole på Folehavevej.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 5 egnsvandring med tilknyttet museumsbesøg. Gennemgang af museumsgenstande for skoleelever. Museet har ladet udarbejde en samling arbejdsopgaver, som elever kan besvare under museumsbesøg.

Vigtigere ny erhvervelser: Vindovn fra Næs jernstøberi 1730. Den gl. sprøjte fra Hirschholm slot. 3 gl. sprøjter fra Hørsholm sogn og en fra Bløvsstrød sogn. Girandole fra Hirschholm slot. Brev med grev Struensee's underskrift, samt brev fra dronning Caroline Mathilde.

TIKØB KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: 2.000.

Udstillinger: Vandrestillinger til kommunens skoler, bl. a. oldsager, frihedskæmperudstilling og knipleudstilling. Juleudstilling: Jul i bondestuen, nytår i gamle dage.

Publikationer: »Saga«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Daglige historietimer i museet. Foredrag for foreninger. Kursisthold fra Statens Lærerhøjskole.

Vigtigere ny erhvervelser: Kagestempel af træ med »Guds Lam«. Bind og Grøndal-kande med indbrændte navne fra krigen 1864. Lampefod af »Skotterupkeramik« til tran- eller petroliums-lampe.

Vigtigere konserveringsarbejder: Messinggryde fra krigsskibet »Snarensvend«, sunket 1658 ud for Skotterup.

GILLELEJE MUSEUM

Besøgstal: ca. 1.550.

Udstillinger: Besættelsestiden; Turistlivets stedlige historie (i samarbejde med biblioteket).

Publikationer: Turistbrochure.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag om egnens oldtid og historie i aftenhøjskoler og foreninger. Lejrskolevirksomhed.

Vigtigere nyerhvervelser: Indsamling af sager fra kystens erdebølgeboplads (fortsat fra tidligere år). Sjældnere havfugle, fisk etc. Fiskeredskaber. Ler- og stentøj fra 1600- og 1700-tallet, »op-fisket« fra det sydlige Kattegat.

Vigtigere konserveringsarbejder: Bronzesværd og bæltespænde (på Nationalmuseets konserveringsanstalt).

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: 4.975.

Udstillinger: Juleudstilling. Udstilling af nyerhvervelser.

Publikationer: Arthur Fang: Hudes sparegrise.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisning (160 klasser med 3.125 elever) og skoleekskursioner, omvisninger ved foreningsbesøg, studiekreds- og foredragsvirksomhed.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af grunden til »Gamle Postgaard« (middelalderkeramik).

Vigtigere nyerhvervelser: Forøgelse til afdelingen for ældre Roskildekunst, samt til samlinger af keramik, glas og legetøj. Bondekulturgenstande fra en gl. slægtsgård nær Roskilde.

KØGE MUSEUM

Besøgstal: 7.835.

Udstillinger: Jordfundne kakler fra Køge.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredragsaften i forbindelse med generalforsamling.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af middelalderlig kælder i Brogade. Af-dækning af et bolværk fra o. 1600 (?) ved Køge å, med fund af en ret stor samling kakkelfragmenter fra midten af 16. årh.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal: 4.084.

Udstillinger: Udvalgte nyerhvervelser 1962-64.

Publikationer: Årsberetning 1964/65.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Møder for bestemmelse af genstande i privateje, på Samsø Museum og Holbæk Museum.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af bopladslag med hustomter fra tidl. jernalder i Veddinge, Fårevejle s., i samarbejde med Holbæk Arkæologiklub.

Vigtigere nyerhvervelser: Dolk og kornsegl af bronze (bronzealder, 2. periode) fra Gamløse, Orø s.. Bronzesværd (bronzealder, 5. periode) fra Sasserup, Søstrup s.. Lerkar, vikingetid, fra Gamløse, Orø s.. Billedkvader, limsten, fra Vor Frue kirke i Labæk, Holbæk, romansk. Bødkerværktøj fra værksted i Mørkøv, Mørkøv s.

Nyindretninger: Centralvarmeinstallation i forhuset mod Klosterstræde. Opstilling af træbarak til konserveringslokale.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 4.297.

Publikationer: Christian Waagepetersen: Forsvundne Tømrerøkser (Kalundborg og Omegns Museums Skrifter).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Gamle Danske Hjem, 4 foredrag for »Kalundborg Museums Venner« og »Kalundborg Husmoderforening«.

Vigtigere undersøgelser: Gamle inventarer fra Kalundborg.

Vigtigere nyerhvervelser: Opsvejft fjedervogn ca. 1890 med tilbehør, seletøj etc. fra Røsnæs s.. Jumbe fra Tømmerup s.. Sildegarn udført ca. 1883 af Niels Jensen i Tømmerup s. på en af ham selv konstrueret maskine. Inventar fra et gammelt hjem i Bregninge s.. Taftkjole, Kalundborg ca. 1870. Jernalderurne fra Skambækgården, Raklev s..

Nyindretninger: Indretning af værksted til museumsbrug.

Vigtigere konserveringsarbejder: Restauration af museets stukkaturstue fra ca. 1755.

ODSHERREDS FOLKEMUSEUM

Besøgstal: 1.352.

Udstillinger: Odsherred-kunstnere, maleri & skulptur.

Publikationer: Lokalhistorisk stof til pressen.

Vigtigere nyerhvervelser: Inventar m. v. fra købmandsbutik. Skrædderværksted.

Nyindretninger: Tagetage indrettet til opstilling af værksteder.

Vigtigere konserveringsarbejder: 78 stk. bronzer til konservering på Nationalmuseet.

NÆSTVED MUSEUM

Besøgstal: 2.650.

Udstillinger: Næstved i besættelsestiden. Laurids Pottemager, udvalgte fund fra pottemagerværkstedet i Farvergade.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisning, bl. a. ved gennemgang af bondekultur.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af renæssance-pottemagerværksted i Farvergade, Næstved.

Vigtigere nyerhvervelser: Redskaber fra et nedlagt rebslagerværksted. Et par hovedvandsæg af Næstved-mestre. To smukke Kähler-krukker.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM, VORDINGBORG

Besøgstal: 10.192 (deraf 61 skoler med 2.626 elever).

Publikationer: Jubilæumsskrift, forfattet af arkitekt Arne Nystrøm.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af sløjfet, overpløjet og hidtil ukendt høj, formentlig ældre bronzealder, på Bjergemarken ved Vordingborg. Indsamling af materiale fra sydsjællandske bopladser fra Maglemose- og Ertebøllekulturen.

Vigtigere nyerhvervelser: Eksemplar af Arrebos »Hexaëmeron«, trykt 1661. Eksemplar af »Prosodea Danica« af Søren Povlsen Gotlænder, rektor i Vordingborg 1625–35, trykt 1671. Urma-ger- og sadelmagerværktøj. Seletøj.

Nyindretninger: Hele udstillingssamlingen, ialt 15 rum, er nyopstillet, efter at anden etape af museets nybyggeri er afsluttet.

Museet fejrede den 17. maj 1965 sit 50-års jubilæum.

LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM, MARIBO

Besøgstal: Hovedmuseet 4.960. Frilandsmuseet 6.836.

Udstillinger: Mælkens behandling. Nyerhvervelser.

Publikationer: Årsskrift 1965. Lolland-Falsters Stiftsmuseum, et billedhefte udg. i anledning af museets 75 års jubilæum. Vejledning til Frilandsmuseet. Kristentøj fra Lolland-Falster (Arv og Eje 1965).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Lærerkursus (stilarter), alm. foredragsvirksomhed.

Vigtigere undersøgelser: Votivfund (yngre stenalder), Grænge (Toreby s.). Urnegrav (keltisk jernalder), Sundby (Stadager s.). Bygningshistoriske undersøgelser vedr. Maribo.

Vigtigere ny erhvervelser: Ældre sukkerroeredskaber, 3 rokokostole, fliser samt oven fra Richters lervarefabrik i Guldborg, fotografarkiv fra Nakskov, lakskrin (gave fra Christian Winther, til Poul Martin Møller ved hjemkomsten fra Kinarejsen 1821), sølvbæger (senbarok), empirekjole med tilh. sko, rejse-skrin, tekstiler m. m. til polsk afdeling.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Frilandsmuseets skolebygning er efter restaureringen indrettet til skolemuseum.

Vigtigere konserveringsarbejder: Tækning af Frilandsmuseets huse er nu fuldført.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal: Møntestræde 5.846, Den fynske Landsby 63.518, Fyns Stiftsmuseum 22.191, H. C. Andersens Hus 146.150, H. C. Andersens Barndomshjem 4.902, Carl Nielsens Barndomshjem 1.575, i alt 244.182.

Udstillinger: Møntestræde: Kinas billed- og bogkunst. Fyns Stiftsmuseum: Islandske håndskrifter og dansk kultur, Fredslund Andersen, Svend Saabye, Ung norsk kunst, Åge Vogel Jørgensen, Dansk Kunsthåndværks årsudstilling.

Publikationer: Fynske Minder 1964. Svend Larsen: Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede (disp.), Fynske Studier V. Anderseniana 1965.

Undervisnings- og oplysningsvirksomhed: Erling Albrechtsen, 4 forelæsninger over ældre og yngre stenalder, Anders Enevig, 2 forelæsninger om »Landevejens farende folk«, begge i samarbejde med Folkeuniversitetet, Odense. Kristian Jakobsen, 1 forelæsning over »Levende tradition i kinesisk maleri« i forbindelse med udstilling.

Vigtigere undersøgelser: Fortsat udgravning af jernaldergravplads på Møllegårdsmarken ved Broholm. Udgravning af middelalderlig teglovn ved Juels-

berg, Aunslev s., og kirkelade ved Skovby kirke.

Vigtigere ny erhvervelser: Thomas Kingos gradual, Odense 1699. Sølvbæger af Odense-mesteren Mads Jespersen Bolter, 1743. 12 Statius v. Düren-relieffer fra ejendomme i Odense.

WILLEMOSGAARDENS MINDESTUER, ASSENS

Besøgstal: ca. 3.000.

Udstillinger: Mindeudstilling fra besættelsen 1940–45. Udstilling af gamle fotografier.

Vigtigere ny erhvervelser: Kandisskål af Assens-mesteren Chr. Fentz, borger-skab 1813.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: ca. 2.600.

Udstillinger: Årets ny erhvervelser.

Vigtigere ny erhvervelser: Møbler og sølvgenstande fra gamle Middelfart-hjem.

SVENDBORG AMTS MUSEUM

Besøgstal: 1.299.

Vigtigere ny erhvervelser: Hattemagerskilt, dejgtrug m. låg og fod, oste- presse, blæsebælg, 4 tomands-skoleborde, skibstømrerværktøj, sekstant, sign. Martin Pedersen, Svendborg.

Nyindretninger: Efter 2–3 års lukning genåbnedes museet den 6. juli 1965. Samlingerne har undergået en »udtynding«, der er installeret fjernvarme og nye montrer er anskaffet.

»DEN GAMLE GAARD«, FÅBORG

Besøgstal: 5.004.

Nyindretninger: Nye montrer til tekstilsamlingen.

LANGELANDS MUSEUM, RUDKØBING

Besøgstal: 5.124.

Udstillinger: »Fra Magasinet«, brændevinskaraffer, klukflasker og lomme-lærker.

Oplysningsvirksomhed: Der er fremstillet ca. 175 diapositiver med gengivelse af udgravningsfotos, oldtidsminder og museumsgenstande, dels til museets eget brug, dels til udlån til skoler.

Vigtigere undersøgelser: Opmåling af grundplaner af et stort antal langelandske megalitgrave. Deltagelse i de udgravninger på Tranekær slotsbanke, der foretoges af Nationalmuseets 2. afd.

Vigtigere nyrehvervelser: Dragkiste ca. 1750, tilskrevet snedkeren Jørgen Nielsen »Blomsnider« i Rudkøbing. Stort barokskab med opr. malet dekoration fra Rudkøbing. 6 spiseskeer af Rudkøbing-mesteren Johan Christoph Schiørtzler, borgerskab 1789. Dele af 2 stel af ostindisk porcelæn, hjemført i beg. af 1800-tallet af negotieassistent Niels Keilgaard, København, og brugt af familie på Langeland fra ca. 1850. Blokke til formning af kobberkedler m. v. fra blikkenslagerværksted i Rudkøbing. Ældre fotografiske apparater og atelierudstyr fra atelier i Rudkøbing.

MARSTAL MUSEUM

Besøgstal: ca. 20.000.

Vigtigere nyrehvervelser: 5 skibsmalerier og div. skibsfotos.

VENDSYSSELS HISTORISKE MUSEUM,
HJØRRING

Besøgstal: 6.750.

Udstillinger: »Sorte Potter« og »Smeden«, i samarbejde med de nordjyske landsdelsmuseer, »Vendsyssel under besættelsen« i samarbejde med Hjørring Seminarium. 7 vinduesudstillinger: »Mejeri i gamle dage«, »Jydepotter«, »Hatte og Kyser«, »Roer«, »Fodtøj«, »Rejseudstyr« og »Juletræ«.

Publikationer: P. Friis og P. Riismøller: Smeden.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af gravhøj fra slutningen af ældre bronzealder ved Langtved, Volstrup s.; gravnen vil blive genrejst i parken ved Moesgaard. 4 gravhøje fra germansk jernalder i Vildmosen, Thise s.. 4 jernaldergrave fra ældre romersk jernalder ved Vajhøj, Bindslev s.. Gravplads fra ældre romersk jernalder ved V. Ravheden, Bindslev s.. Gravplads fra keltisk jernalder med brandgrave beliggende omkring stor stenkreds, »Eskildsminde«, Stabæk i Uggerby s..

Nyindretninger: Installation af fjernvarme i »Den gamle Provstegård«.

BANGSBOMUSEET, FREDERIKSHAVN

Besøgstal: ca. 7.000.

Udstillinger: Mekaniske musikinstrumenter 1800–1900. Gratulationskort fra 1700–1900-tallet.

Oplysningsvirksomhed: Foredrag om »Vor By, vor Egn« for F.O.F., byhistoriske foredrag for foreninger og skoler. Tekst til film om Frederikshavn.

Vigtigere undersøgelser: Deltagelse i undersøgelse af jernalderkældrene på Gærumvej i Frederikshavn, samt af den gamle »Nordre Skanse« fra 1629 ved Frederikshavn.

Vigtigere nyrehvervelser: Renæssancekiste af eg fra Understed, med forsk. tryk og farvelagt ryttertegning oplåbet på lågets underside; tegningen henviser til salmedigteren Hans Adolf Brorsons efterslægt i Vendsyssel.

Ny- el. ombygninger: Museets midterfløj er blevet gennemgribende restaureret og sydfløjen istandsat. På museets gårdsplads er den såkaldte bijdesbøllbrønd genopbygget.

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Museet, Algade 48, 17.484,

Annekset Haraldslund 4.614, Lindholm Høje ca. 45.000.

Udstillinger: »Sorte Potter« og »Smeden«, i samarbejde med de nordjyske landsdelsmuseer, »Romanske stenskulpturer i Aalborg og Viborg Stifter«, »Sådan så Aalborg ud«.

Publikationer: Peter Riismøller & Poul Brøgger: Høgerede i Himmerland, Skalk dec. 1965, og Oscar Marseen: 12 kg trækul for 1 kg jern, Skalk 1966.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag i aftenhøjskoler og foredragskredse, særhold i lokalhistorie på statens årskursus for lærere i Aalborg (Peter Riismøller).

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af en i nyere tid nedgravet langdysse i Tolstrup, Næsborg s.; udgravning af kultsvierplads med hustomt, ældre jernalder, i Store Vildmose, før mosens tilblivelse; opmåling af cirkus Miehes tømmerbyggede øvelseshus i Rold by (1908), samt af hovedbygningen til herregården Buderupholm, begge i samarbejde med bygmesterskolen ved teknisk skole.

Vigtigere nyrehvervelser: Krus af grønligt glas, sikkert fra glashytterne i Glarbo i Silkeborgskovene 1582–98; barnebillede af portrætmaleren Ole Magnus Rasch fra Lindholm; øreskål af sølv af mesteren Hans Hansen Holm, Aalborg 1615–71; to sølvbægre med indgraverede jagtscener af mesteren Steffen Ludvigsen Lemmick, Aalborg 1699–1745; sølvbæger, nålepunslet, dat. 1671, af mesteren Hans Thuresen, Aalborg 1671–86.

Nyindretninger: Indretningen af vil-læen Haraldslund, Kastetvej 83, til museumsanneks er fuldført. Her finder alle særudstillinger sted, foruden at billedsamlingen og de borgerlige samlinger fra tiden 1750–1920 er udstillet her. Tagrummet i museumsbygningen Algade 48 er indrettet til magasin.

Vigtigere konserveringsarbejder: Et

empire-møblement, udført i Aalborg til et bryllup på Randrup hovedgård i 1806, er restaureret på museets eget snedkerværksted.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal: 17.500 (incl. Hvolris-området).

Udstillinger: Museet: »Sorte Potter« og »Dukker«; Hvolris: »Jernalderhuse«.

Publikationer: »Det ældste Viborg« og »Hvolris« (begge særtryk fra »Fra Viborg Amt« 1965); »Flere plovspor på kryds og tværs« (særtryk fra »Kuml« 1965).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Information til alle skoler i amtet.

Vigtigere undersøgelser: Hvolris, Asmild Bispegård, Sct. Mogensgade i Viborg.

Ny- el. ombygninger: Ny magasinbygning med særudstillingslokale under opførelse.

HOBRO MUSEUM

Vigtigere undersøgelser: To jernaldergrave i henh. Glenstrup og Karlby, samt gravanlæg fra yngre stenalder (enkeltgravskultur) i Hvilsom (alle ved Svend Søndergaard, Fyrkat).

Vigtigere nyrehvervelser: Dolk med grebspids og knap fra Kielstrup samt hængekar og to spiralarmringe fra Torup mose, fra henh. ældre og yngre bronzealder og deponeret fra Nationalmuseet. Himmerlands-sølvspænde og messinggryde, en såkaldt »Flensborggryde«. Saucekål af sølv, udført af Christian Høvring, mester i Hobro 1755–67, derpå i Randers til 1782.

FORHISTORISK MUSEUM, ÅRHUS

Besøgstal: 52.898.

Udstillinger: »Hakke og Plov«.

Publikationer: Kuml 1963 (1965).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag for Folkeuniversitetet ved museumsinspektør Hans Jørgen Madsen.

Vigtigere undersøgelser: Overpløjet høj med stenliste ved Allelev; stenkæmning med senneolitiske grave ved Tønning skov; bronzealderlig støbeplads ved Vilsted; jernudvindingsplads ved Drengsted; jernaldergravplads ved Slusegård; mesolitisk boplads ved Vissinggård. Ekspedition til Afghanistan (Klaus Ferdinand, nomadeundersøgelser); eksperimenterende bådebygning.

Vigtigere ny erhvervelser: Syrisk vandreudstilling (fra Østerlandsmisjonen), agerbrugsredskaber, nomadetelt med inventar etc. fra Afghanistan og Luristan (indkøbt af Lennart Edelberg, Ribe), komplet sæt til fremstilling af tapa og kawa fra Tonga (indkøbt af Jens Poulsen).

Ny- el. ombygninger: Restaureringen af Moesgaard.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konservering af materiale fra Skandinavien (byudgravning, det ældste Århus).

SILKEBORG MUSEUM

Besøgstal: Kulturhistorisk Museum ca. 30.000, Kunstmuseet ca. 15.000.

Udstillinger: Arbejder af Johannes Holbek.

Publikationer: Katalog til Johs. Holbek-udstillingen. Tysk udg. af Knud Thorvildsen: Tollund Manden.

Vigtigere ny erhvervelser: Malerier og tegninger af Johs. Holbek.

Vigtigere konserveringsarbejder: En større samling jern-genstande.

ODDER MUSEUM

Besøgstal: ca. 1.100.

Vigtigere ny erhvervelser: Hus fra 1769 i Fillerup er overdraget museet; forarbejdet med nedbrydning, transport og genopstilling påbegyndt.

Ny- el. ombygninger: Ombygning af gammel staldbygning påbegyndt.

Vigtigere konserveringsarbejder: Flisebord med gl. hollandske fliser. Alkoveforside fra 1760 er ført tilbage til opr. bemaling.

VEJLE MUSEUM

Besøgstal: 4.891.

Udstillinger: Moderne kunst i vejleensisk eje. Maleren Marinus Rasmussen. Ung norsk kunst. Ane Brügger. P. Rostrup Bøyesen.

Publikationer: Folder med oplysninger om museets forskellige samlinger på dansk, engelsk og tysk.

Vigtigere undersøgelser: Gravanlæg fra sten- og bronzealderen i Jennum skov. To grave fra romersk jernalder i Lindeballe. To brændtbengrave fra ældre bronzealder i Assendrup.

Vigtigere ny erhvervelser: Malerier af Jeppe Vontilius, Henry Heerup, Marinus Rasmussen, Ane Brügger og Svend Wiig Hansen. – Værnepotte (jydepotte med en stor klump kildekalk), nedgravet under stalds kampestensyld i Lille Velling. Rester af en gammel båd og en smuk jerndolke med rester af træfæstet fra Vissingsgade.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Besøgstal: 59.027.

Udstillinger: Gaver til museets jubilæum 19. febr. 1965.

Publikationer: Sigvard Skov: Koldinghusmuseet 1890–1965. Koldinghus, le château et le musée. Koldinghus, kort vejledning.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Kursus i stilhistorie, Kolding gymnasium.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning ved slottets sydmur, talrige fund af glas og keramik fra slottets udstyr.

Vigtigere ny erhvervelser: Østrigsk gevær, m. 1855, krigsbytte fra Dannevirke 1864. Danske og hollandske militæruniformer. Kребsehjælm ca. 1630. Finsk legionsfane 1941. Kong Frederik VIII's skyttepokal 1908. 16 fliser af Gertrud Vasegaard. Dansk sølv, hollandsk fajance og ostindisk porcelæn. Carl Plougs tobaksskab. Malede portrætter af Carl Plougs hustru (Fr. Henningsen) og datter (Fr. Schwartz).

Ny- el. ombygninger: Opretning af en del af slottets sydmur og etablering af nyt fundament.

Vigtigere konserveringsarbejder: Af de ovenfor nævnte udgravede glasfund er det lykkedes at samle en rude med et kompliceret mønster, formentlig o. 1550.

RINGKJØBING MUSEUM

Besøgstal: ca. 7.000.

Udstillinger: Fund fra ældre jernalder (Fjand, Røjklit m. m.). Mylius Erichsen, I. C. Christensen.

HOLSTEBRO MUSEUM

Besøgstal: ca. 1.000.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 2 foredrag i samarbejde med Folkeuniversitetet.

Vigtigere undersøgelser: Stendyngegrave i Herrup, Sevel s. (C. J. Becker).

Nyindretninger: Installation af centralvarme. Nyt tekstilmagasin.

HERNING MUSEUM

Besøgstal: 8.248.

Publikationer: 2 artikler til »De Danske Tekstilerhverv« af museets formand.

Vigtigere ny erhvervelser: Pillekværn fra en nedlagt vejrmølle. En Ole Rømers milesten.

Nyindretninger: Udstillingsrum for modstandsbevægelsen. Installation af lys og centralvarme i museets hovedbygning.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING, RIBE

Besøgstal: 14.766.

Udstillinger: Middelalderens hverdag. Moderne kunsthåndværk fra Ribe-egnen (Carlo Haahr Berntsen og Ole Sørensen). Moderne sølvtøj (Hans Bunde). Æsker og skrin. Gamle Ribe-prospekter. Fund fra udgravning på Sydjydsk Landmandsbanks grund i Storegade i Ribe. Lys og lamper.

Publikationer: H. H. Engqvist og Mogens Bencard: Quedens' Gaard. Mark og Montre – fra sydvestjyske museer, 1. årg. af områdets historiske museers årsskrift.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Udlån af »skolekasser« med et repræsentativt udvalg af redskaber fra Danmarks oldtid. 9 foredrag og 2 ekskursioner for medl. af Det antikvariske Selskab.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af boplads fra germansk jernalder nær Herredsbjerget, Vilslev s., samt assistance ved Nationalmuseets udgravning af en anden boplads ssts.; udgravning på Sydjydsk Landmandsbanks grund i Storegade i Ribe, med fund af bl. a. en pragtfuld mandsring af guld med indsat safir, ca. 1200.

Vigtigere ny erhvervelser: To egnsure, det ene en såkaldt »jen-peg«.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: 11. sept. 1965 åbnedes Samlingens nye museumskompleks »Quedens' Gaard« for offentligheden; lokalerne er indrettet dels med permanente opstillinger og dels til skiftende udstillinger. Restaureringen af det indre af Hans Tavsens Hus fuldførtes, og opstillingen af de permanente samlinger fortsattes.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstal: ca. 2.400.

Udstillinger: Nationalmuseets udstilling: Tegl gennem 800 år, samt udstillingen »Jysk jernalder«.

Publikationer: Mark og Montre 1965.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Ugentlige aftenhøjskoler i vintermånederne.

Vigtigere undersøgelser: Udgravninger på bopladser fra ældre germansk jernalder i Esbjergs østlige udkant. Overpløjede enkeltgravshøje i Hjerting, Guldager s..

Vigtigere konserveringsarbejder: Restaurering af jernalderboplads i Myrthue, Hostrup s..

HADERSLEV AMTS MUSEUM

Besøgstal: 6.100.

Udstillinger: Kunstudstilling: Svend Saabye, Odense. Udstilling af Ejsbølfundet i anledning af de dansk-tyske dage.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Topografisk-historisk studiekreds for Haderslev by og opland på museet. Egnshistoriske foredrag.

Vigtigere undersøgelser: Gravplads og boplads fra ældre romertid ved Hørsløk. – Forsvarsværket Olmersvold ved Tinglev.

Vigtigere nyherhvelser: Udskårne klunketidsmøbler. 2 tedåser af sølv.

AABENRAA MUSEUM

Besøgstal: 4.433.

Udstillinger: Robert Jacobsen, jernskulpturer m. m.; Aage Fredslund Andersen; Søren Hansen, Gerda Gundorph Jørgensen, Aage Schmidt. Leppo Mattinen, Erik Lagoni Jacobsen, Jeppe Juel Jensen. Alle udstillinger arrangeret af Aabenraa Kunstforening. Desuden en lokalhistorisk udstilling af arbejder af maleren Rasmus Clausen (1840–97).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets oldsagssamling har været benyttet til studiekredsarbejde vedr. »Sønderjyllands oldtid«.

Vigtigere nyherhvelser: Til kunstafdelingen: arbejder af Johannes Petersen Ebbesen og Nikolaus Wehding. Til kulturhistorisk afdeling: Billede af abbeden Matthæus Jesselius, malet af Hans Andreas Kier (1804–82); fragment af alterbillede af Jes Jessen, Aabenraa, fra Løgumkloster kirke; sølvbæger af Aabenraa-mesteren Asmus Christophersen (1695–1711); barokskab i eg; hovedvandsæg af Rudolph Nielsen, Aabenraa (1723–1810); hovedvandsæg af mesteren Diedrich Chr. Breundle, Aabenraa 1777–1822; skibsbillede af barken Catharina (kineserbillede) og af Hamborgdamperen Thailée, ført af Aabenraa-kaptajnen J. Calender.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstal: ca. 56.000.

Publikationer: Historisk Samfund for Als og Sundeveds årbog 1965.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisning med foredrag og vejledning for ca. 20.000 skoleelever. Foredrag i ungdoms- eller oplysningsforeninger. Introduktion til museumsbesøg, givet på egnens høj- og efterskoler.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelser af slottets bygninger foretages sideløbende med restaureringen, bl. a. undersøgelse af østfløjens vægtergang.

Vigtigere nyherhvelser: Til kunstafdelingen: arbejder af P. Nicolaisen og W. Birchner; C. A. Lorentzen: Det øverste vandfald ved Tistedals-fossen; af C. A. Jensen to portrætter, dels barneportrættet af Franz Schlegel 1829, dels et tidligt portræt af maleren J. J. N. Voss 1815; E. H. Timm: Selvportræt 1834. Til de øvrige afdelinger: et sæt sølvskospænder, lavet i Bergen, men tilhørende en Ulkebøl-slægt siden ca. 1820; velbevaret højrygget stol med rokokoskæringer og rester af gyldenlædersbetæk; flintlåspestol, m. 1806; et par sølvbægere, skænket løjtnant Ancher

efter 1864; malet kisteforside 1684; et par mønter og otte medailler med tilknytning til landsdelens historie.

Ny- el. ombygninger: Restaureringen af slottet er fortsat med indretning af lejligheder, kontorer m. m. i østfløjen, med tagarbejder over de sydøstre og nordøstre hjørner og forberedende arbejder i nordfløjen.

Vigtigere konserveringsarbejder: Et par middelalderlige kirkefigurer, et malet træskrin, et par maledede klokkehuse, dele af et lærredstapet, malerier fra søfartsafdelingen.

RIGSARKIVET

Afleveringer: Foruden de normale løbende afleveringer fra ministerialkontorerne og fortsatte afleveringer gennem udenrigsministeriet af konsulatsarkiver har rigsarkivet bl. a. modtaget følgende:

Gennem forsvarsministeriet er fra søværnskommandoen modtaget marinestabens journaler, kopibøger og rapporter 1932–39, fra flådens overkommando korrespondance 1856–1928, ud- og indgåede depecher, situationsmeldinger og dagbog 1914–19, fra søkortarkivet trykte søkort 1902–63, fra orlogsværftets tegninger 1868–1965 og fra lods-direktoratet regnskaber 1912–59.

Skattedepartementet har fortsat afleveringen af formueopgørelser fra 1945, Statens ligningsdirektorat har afleveret sager vedrørende den 11. almindelige vurdering 1956 med omvurderinger 1957–59 samt kopier af matrikelkort 1801–1940, Statistisk departement har afleveret folketællingerne 1950 og 1960, og Det kgl. Assistenshus har afleveret diverse korrespondance 1820–41.

Gennem justitsministeriet er afleveret retslægerådets arkiv 1925–33, fra rigsadvokaturen diverse materiale vedrørende P-sager (vedrørende straffelovstil-lægget) og krigsforbrydersager, fra rigs-politichefen uddrag af situationsmeldin-

ger 1943–44, fra politiets efterretningstjeneste rapporter fra Civilian Interrogation Centre, Alsgades skole, 1945–46, akter fra Fritz Clausen-sagen 1945–47, samt sager til den fra rigsadvokaturen tidligere afleverede krigsforbryderjournal. Endelig er den tidligere aflevering af arkivet for statsadvokaten for særlige anliggender suppleret med kartoteker over danske anholdt af tyske myndigheder 1940–45. Gennem landsarkivet i Odense er modtaget beslaglagte arkivalier fra det tyske konsulat i Odense 1940–45.

Fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger er afleveret diverse journaler, protokoller, kopibøger m. m. 1792–1901. Indenrigsministeriet har afleveret arkivet fra arbejdsudvalget af 1917 samt diverse mindre udvalgsarkiver. Gennem amtmand K. O. Møller, Hjørring, modtoges akter vedr. udvalget af 22. okt. 1962 om den danske arbejdsanvisnings struktur. Akter vedr. det af arbejdsministeriet 1957 6. nov. nedsatte udvalg til fremme af produktiv beskæftigelse i provinsen.

Gennem landbrugsministeriet er fra statskonsulentembedet i London modtaget en aflevering af arkivalier fra 1932–39. Matrikeldirektoratet har afleveret en samling minorerede, litograferede matrikelkort, udført 1873–1900, og Direktoratet for statsskovbruget trykte skovkort 1950–65.

Flygtningeadministrationens undervisningsudvalg har afleveret kartotek over lærerkræfter i de tyske flygtningelejre 1945–48, og gennem kirkeministeriet er modtaget flygtningeadministrationens kirketjenestes arkivalier 1940–65.

Fra undervisningsministeriet er afleveret journaler og journalsager 1948–55 fra den danske Unesco-nationalkommission og sager vedr. statskonsulenten for ungdomsundervisningen og husholdningsinspektøren.

Kurator ved Københavns universitet har suppleret tidligere afleveringer fra stipendieudvalget med diverse legatansøgninger 1956–61 samt afleveret en kopibog for konstruktions- og reguleringskommissionen under søetaten 1769–80. Retsmedicinsk institut har afleveret sager vedrørende blodtypebestemmelser 1929–47.

Danmarks radio har efter aftale med ministeriet for kulturelle anliggender afleveret gageringsprogrammer o. lign. 1930–61 og licenskontorets journaler og registre m. m. 1938–50.

Ministeriet for Grønland har bl. a. afleveret grønlandske kærnerregnskaber 1952/53 samt vareindkøbsfakturaer fra Den kgl. grønlandske Handel 1956–58.

Privatarkiver: Rigsarkivets samling af privatarkiver har i 1965 haft en betydelig tilvækst, dels ved direkte afleveringer fra private, dels ved afleveringer formidlet af institutioner og selskaber, f. eks. har Institut for dansk Kirkehistorie afleveret eller deponeret en lang række arkiver bl. a. pastor Carl Weltzers papirer. Endvidere kan nævnes højskoleforstander Jørgine Abildgaards arkiv, skoledirektør Alfred Andreasens arkiv, rektor Georg J. Arvins arkiv, minister Erik Bierings arkiv, redaktør Emil Elberlings arkiv og redaktør Tyge Lassens arkiv samt dennes forældre, venstrepolitikerne Marie og Vilhelm Lassens arkiver, overretssagfører Svend Aage Funders papirer vedr. forhandlingerne i forbindelse med den dansk-islandske forbundslov 1918, en del af missionær H. P. Kampps arkiv, sekretær i Tolvmandsforeningerne Karl Madsens arkiv og geheimearkivar C. F. Wegeners arkiv. Desuden er modtaget familien von Späths arkiv, samt tillæg til bl. a. minister Jacob Appels arkiv, de Balslevske familiearkiver, familien Foss' arkiv, Christmas Møllers arkiv, kompo-

nisten Heinrich Nutzhorns arkiv, de Manthey-Wagnerske og de Scharlingske arkiver, familien Sehesteds arkiv og endelig er ved køb erhvervet et meget betydeligt tillæg til de Hegermann-Lindencroneske familiearkiver.

Indsamlingen af *materiale til besættelsestidens historie* er fortsat, for en meget væsentlig del i samarbejde med Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie. Der er bl. a. modtaget beretninger af overlæge, dr. med. Sten Madsen om greve Ludvig Reventlow, en beretning om løjtnant Vagn Tang, kopier af beretninger fra kriminaloverbetjent K. L. Bredsdorff, ingeniør L. A. Duus Hansen og klosterforstander B. Helweg-Larsen, kopier af forretningsfører Knud Geddes korrespondance og beretning fra Horserødlejren 1943 og af akter i direktør Christen Larsens arkiv, United Public Corporation Ltd., London, 1940–45, rektor Aage Bertelsens arkiv vedrørende overførslen af jøder til Sverige 1943, dr. theol., MF, L. P. Fabricius' arkiv, pastor Fritz Lerches materiale vedr. præsternes hjælpearbejde, kontradmiral Carl Hammerichs papirer vedr. det danske hjælpekorps, universitetslektor i Cambridge Brita Maud Ellen Mortensens papirer, brev materialet til civilingeniør Knud Pedersens bog: Breve fra fængslet, rådsformand Peder Nørgaards arkiv 1940–42, kopier af materiale i Rigsarkivet, Oslo, vedr. Vidkun Quisling 1938–39 samt C. F. Schiøppfes samlinger vedr. danske i Siam. Desuden er gennem Udgiverselskabet for Danmarks nyere Historie afleveret en række privatarkiver og beretninger vedr. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres råd.

Privatinstitutioner: Af private institutioners arkivalier er bl. a. modtaget en større aflevering fra Dansk Røde Kors, inclusive hospitalsskibet »Jutlandias« arkiv og arkivet efterladt af Dansk Sund-

hedstjeneste i Sydslesvig, Danske studerendes Fællesråds arkiv 1947–59, forhandlingsprotokollen for Frie danske i Indien 1942–45, journalsager og møde-referater fra Det kgl. danske Selskab til Fædrelandets Historie 1950–59, korrespondance m. m. 1906–61 fra Kgl. dansk Aeroklub, Menighedsforbundet af 1898's arkiv 1898–1952 og Menigheds-konventet af 1891's arkiv 1890–57. De to sidstnævnte dog kun som deposita. Endelig Theologisk Samfunds møde- og medlemsprotokol 1893–1901.

I alt har nettotilvæksten i 1965 været på 1078 hyldemeter.

Publikationer: I serien Foreløbige Arkivregistraturer er i 1965 udkommet en fortegnelse over fotografier fra Auswärtiges Amt, SS-kontorer m. m. i det væsentlige udarbejdet i 1953 af nuværende landsarkivar, dr. Harald Jørgensen, og en oversigt over arkivvæsenets arkiv indtil 1963, som er udarbejdet af arkivar Johan Jørgensen på grundlag af tidligere registraturer og med bistand af arkivarerne Edit Rasmussen og dr. Vello Helk. Desuden er udsendt en oversigt over det danske arkivvæsenes personale pr. 1. januar 1965 samt som sædvanlig 4 numre af tidsskriftet Nordisk Arkivnyt.

Læsesal m. m.: Der har i det forløbne år været 13.983 besøgende eller omtrent det samme som i 1964. Der har været 44.627 ekspeditioner til læsesalen og 25.549 ekspeditioner til ministerierne. Til benyttelse på andre institutioners læsesal har været udlånt 1.313 stk. arkivalier.

Konserverings- og kopieringsafdelingen: Der er konserveret 92 pergamenter, 414 segl, 7.352 enkeltstykker og 368 bind. Desuden har man fremstillet 51 gipsafstøbninger af segl. Det fotografiske atelier har foretaget 121.297 optagelser og 1.284 forstørrelser, desuden er der taget 62.854 xerox-kopier.

Udstillinger: I november-december afholdt rigsarkivet en udstilling i anledning af 300-året for kongeloven. Den permanente udstilling i Harsdorffbygningen har i 1965 haft 1002 besøgende.

Foredrag: I februar-april holdtes som i 1964 en foredragsrække med 4 foredrag, denne gang om begivenhederne omkring 9. april 1940.

Danica- og sikkerhedsfotografering: Arbejdet med fotografering af Danica i udenlandske arkiver fortsættes. I det forløbne år har landsarkivar, dr. Harald Jørgensen udtaget arkivalier til fotografering i Wien i Haupt-, Hof- und Staatsarchiv i første række diplomatiske indberetninger fra Danmark, og i krigsarkivet, hvor materiale vedr. krigen 1864 blev gennemgået. Overarkivar, dr. Henry Bruun har gennemgået dele af det franske udenrigsministeriums arkiv, nemlig afdelingen Correspondance Diplomatique fra det 17. århundrede, og overarkivar Aa. Rasch har i statsarkivet i Marburg, der rummer arkiverne fra det tidligere landgrevskab Hessen, undersøgt landgrevernes udenrigske korrespondance. I november-december har arkivarerne Knud Rasmussen og Sigurd Rambusch opholdt sig i Moskva og påbegyndt en gennemgang af de russiske statsarkiver med henblik på fotografering af Danica.

Rigsarkivets sikkerhedsfotografering er fortsat og udvidet i 1965, efter at der ved en større 3-årig bevilling er skabt mulighed for øget aktivitet ved anskaffelse af fotografisk udstyr og ansættelse af den fornødne medhjælp. Arbejdet ledes som tidligere af overarkivar, dr. Henry Bruun.

ERHVERVSARKIVET, STATENS
ERHVERVSHISTORISKE ARKIV

Afleveringerne androg 10.015 bind og pakker mod 7.067 i forrige år. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationsarkiver: Akademiet for de tekniske Videnskaber 1947–65 (videreaflevering); Centralforeningen af »Tolvmandsforeninger« og større Landbrugere i Danmark, København, 1927–54 (videreaflevering); Christiansbjerg Grundejerforening, Århus, 1894–1965; Dansk Speditørforening, København, 1946–48 (småsager); Forenede Danske Motorejere, København, 1910–60; Foreningen af Arbejdsgivere ved Århus Havn, 1903–65 (småsager); Industrirådet, København, 1920–50 (videreaflevering); Prokuratorforeningen, København, 1832–1933; Provinsmæglerforeningen for Danmark, 1938–60 (småsager); De samvirkende danske Husmandsforeninger, 1937–63 (videreaflevering); Skibsagentforeningen, København, 1945–51 (småsager); Århus Handelsstandsforening, 1926–60 (videreaflevering).

Industriarkiver: Christianshavns Eddikebryggeri, København; A/S De danske Sæbefabrikker, København, 1906–34 (småsager); Ringsted Jernstøberi & Maskinfabrik A/S, 1889–1963 (videreaflevering); Bryggeriet »Stjernen« A/S, København, 1902–60; maskinfabrikken A/S Titan, København.

Handelsarkiver: Manufakturgrossistfirmaet M. E. Grøn & Søn A/S, København, 1852–1938; manufakturfirmaet Manufakturunion, v/Hans Holm & Wenø, Ålborg, 1880–1962; kulimportør N. Ø. Kampmann, Århus, 1902–14 (småsager); smøreksporffirmaet T. & S. Plum, København, 1866–1944 (småsager); købmand H. J. Alfred Schmidt, Kolding, 1876–1934; kolonialgrossistfirmaet A/S Sthyr & Kjær, København, 1866–1957; købmandsfirmaet J. P. Suhr & Søn, København, 1874 (videreaflevering, småsager); kolonial en grossfirmaet Adolph Trier & Goldschmidt A/S, København, 1925–55; isenkræmmer Edvard Vermehren,

København, 1870 (småsager); A/S Vesterbros Trælasthan, Århus, 1942–60 (videreaflevering).

Andre: Almindeligt Dansk Vare- og Industrielotteri, København, 1833–1937; Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, København, 1872–1963; skibskaptajn F. Bahr, København, 1871 (småsager); skibsmægler Rasmus Christensen, Århus, 1908–65; malersvend H. P. Henriksen, Århus, 1829–1935; Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere, Viborg, 1940–51 (videreaflevering); landsretssagfører, dr. jur. Axel H. Pedersen, København, 1925–62; speditionsfirmaet J. P. Petersen, Århus, 1884–1952; tømrermester Rasmus H. Rasmussen, Tulstrup, 1903–38; Hotel »Ritz«, Århus, 1944–46 (småsager); havearkitekt Johannes Tholle, København, 1936–63 (videreaflevering); dampskibsselskabet A/S »Turisten«, Århus, 1898–1942; Østifternes Brandforsikring, København, 1888–1954 (videreaflevering); A/S Århus-Bugtens Dampskibsselskab, Århus, 1874–1936 (videreaflevering); retsbehandlede arkiver fra Frederikssund byfogedembede, Hof- og Stadsretten i København, skifteretterne i Middelfart og Odense.

Der er udført ordningsarbejde i arkiverne fra Almindeligt Dansk Vare- og Industrielotteri, København, Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, København, Andelsudvalget, København, Centralforeningen af »Tolvmandsforeninger« og større Landbrugere i Danmark, Christianshavns Eddikebryggeri, København, Cikorietørrieriet »Dannebrog«, Kolding, A/S De danske Sæbefabrikker, København, Ferritslev Savværk, Ferritslev, Forenede Danske Motorejere, Fyens Disconto Kasse A/S, Odense, manufakturfirmaet M. E. Grøn & Søn, København, postkortforlaget P. Hansen, Vamdrup, sagfører Hans Chr.

Dahl Hardt, Kolding, malersvend H. P. Henriksen, Århus, C. U. Hess' fabrikker A/S, Vejle Manufakturunion v/Hans Holm & Wenø, Ålborg, A/S Houce, Kemisk Fabrik, Vejle, Industriforeningen, København, Industrirådet, København, manufakturfirmaet Gustav Krüger & Co., Odense, I/S Marienlund Hovedgård, Odense, garverfirmaet Emil Messerschmidt & Sønner, København, blikkenslagerfirmaet Hans Pers & Søn, København, speditionsfirmaet J. P. Petersen, Århus, Plums Handels-Aktieselskab, Assens, købmandsfirmatet N. M. & F. Plum, Assens, tobaksfabrikant Alexander Rasmussen, København, Ringsted Jernstøberi- og Maskinfabrik, De samvirkende danske Husmandsforeninger, København, købmand H. J. Alfred Schmidt, Kolding, udtørringsselskabet A/S Sjørring Sø, Sjørring, kolonialfirmaet A/S Sthyr & Kjær, København, Bryggeriet »Stjernen« A/S, København, Sydjysk Trikotage- og konfektionsfabrik, Kolding, Tekstilfabrikantforeningen, København, A/S Titan, København, kolonial en grosfirmaet Adolph Trier & Goldschmidt, København, Dampskibsselskabet A/S »Turisten«, Århus, Østifternes Brandforsikring, København, A/S Århus-Bugtens Dampskibsselskab, Århus, retsbehandlede arkiver fra Frederikssunds byfogedembede, Hof- og Stadsretten i København, skifteretten i Kolding, Middelfart og Odense.

Fortsat er den løbende registrering af dagspressens artikler om erhvervslivets mænd, undersøgelsen over dansk-engelsk samhandel 1660–1960, der nu er tilendebragt, og udarbejdelsen af det sammenfattende register over brevmodtagere til D. B. Adlers og Moses & Søn G. Melchior's kopibøger. Under udarbejdelse er endvidere et person- og stedregister til Landhusholdningsselskabets journaler.

Håndbibliotekets tilvækst udgjorde ca. 3.000 bind, hvoraf en væsentlig del vedrører udenlandsk økonomisk historie.

Erhvervshistorisk årbogs 16. bind, hvis indhold bliver ovennævnte undersøgelse over dansk-engelsk samhandel 1660–1960, er blevet forsinket, men står nu foran sin snarlige udgivelse. I anledning af Århus Handelsstandsforenings Handelsskoles 100 års jubilæum udarbejdede arkivet et jubilæumsskrift, Aarhus Handelsstandsforenings Handels-skole 1865–1965, 85 sider, illustreret.

Indrettelsen af et underjordisk magasin på ca. 6.000 hyldemeter ventes påbegyndt senest i 1967.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M. M.

Landsarkivets virksomhed har også i 1965 været stærkt præget af det igangværende nybyggeri. Det er trods de store flytninger af arkivalier (ca. 14.000 hyldemeter), som har fundet sted i sidste fjerdedel af året fra fjernmagasinerne til den nye magasinbygning, lykkedes at opretholde de to interimistiske læsesale i henholdsvis Harsdorffbygningen i rigsarkivet og barakbygningen på Jagtvej. Antallet af besøgende på de to læsesale var i 1965 6.098, og der blev foretaget 29.331 ekspeditioner.

På grund af den ekstraordinære situation i byggeperioden har landsarkivet kun kunnet modtage få afleveringer udover de fast løbende. Samtlige afleveringer udgjorde 70 hyldemeter.

Der er i årets løb arbejdet videre med registreringen af kommissionsdomstolernes og de kgl. bygningsinspektorens arkiver. Registreringen af retsbetjentarkiverne er afsluttet for Bornholms vedkommende og påbegyndt for Københavns amt. I anledning af arbejdet med manuskript til en guide over landsarkivets samlinger er foretaget en delvis omregistrering af manuskriptsamlingen, den

topografiske samling og personalia-samlingen.

Der er udarbejdet registre til Københavns rytterdistrikts birks skøde- og panteprotokoller 1711–71, Københavns bytings obligationsprotokoller for fast ejendom 1735–38 og Københavns bytings skiftekommissions forseglingsprotokoller 1711–71.

Landsarkivet har udsendt 3 nye bind foreløbige arkivregistraturer: Lægdsruller ca. 1830–1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds, Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919 og Registratur over ældre fængselsarkiver fra København og Møn.

LANDSARKIVET FOR FYN

Benyttelse: 1965: 2493 besøgende (i 1964: 2460 besøgende), der på læsesalen har benyttet 11.529 bind og pakker (i 1964: 12.659 bind og pakker).

Afleveringer: Af ordinære afleveringer mærkes: Samtlige præster har nu afleveret kontraminiestralbøgerne efter de gældende regler. På en enkelt præst nær er også andre embedssager afleveret. Rudkøbing dommer: Skifteprotokoller til 1918. Svendborg købstads dommer: Skifteprotokoller til 1914.

Gaver: Rudkøbing byhistoriske arkiv: Rudkøbing brandforsikringsprotokoller 1801–20. Redaktør Laur. Nielsen, Frederiksberg: »Arto«. Div. årgange. Willemoesgårdens Mindestuer, Assens: Brylle fattigkommissionsprotokol 1803–17. Advokat O. E. Jensen, Odense: Forhandlingsprotokoller vedr. Odense understøttelsesforening 1886–1914. Fru Ellen Seesten, Odense: Af-døde arkivar Seestens segl- og autograf-samling. Fru L. M. Delcomyn, København: 6 breve fra læge J. H. A. Nees til hans hustru 1848.

Depositum: Langelands præstekon-

vent: Konventsprotokoller 1834–1906.

Ordnings- og registreringsarbejder: De fleste indkomne arkivalier er indordnet. – Der er udskrevet sedler til alfabetiske registre til en række kirkebøger. På læsesalen står nu renskrevne registre over viede og døde i alle købstæder og Marstal samt en lang række landsogne. Arbejdet fortsættes. – Registrering af arkivalier fra før 1559 er fortsat.

Kassationer: I amts-, retsbetjent- og præstearkiver m. m. er kasseret 203 bind og 1220 pakker, i alt 115 hylde-meter.

Forskelligt: Besidderen af Hverringe, der i 1964 deponerede en lang række godsarkivalier i Landsarkivet, har fastsat, at godsarkivet skal tilfalde Landsarkivet som ejendom, hvis godserne Hverringe og Juelsberg skulle gå ud af slægtseje.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Landsarkivet har i 1965 haft et besøg på 6734 (1964: 6160), og der er på læsesalen benyttet 48.826 bind og pakker (1964: 46.230) og 925 film. Der er afleveret 11.128 bind og pakker, hvoraf 349 er gaver. I løbet af året er de store afleveringer fra amtmænd, politimestre og dommere i det væsentlige blevet afsluttet, så Landsarkivet nu opbevarer disse arkiver til ca. 1930, og amtstuerne arkiver til ca. 1950 er blevet hjemkaldt. Desuden er der grund til at gøre opmærksom på følgende afleveringer: Herning og Skjern branddirektora-ters arkiver 1860 ff., Diverse fra Ribe amts lægeforening (overlæge S. A. Hansen, Esbjerg), Diverse fra Skanderborg amts rekyllkorps (Erik Meyer, Vanløse), Papirer fra frk. Olga v. Sponnecks bo (ors. Chr. Ørum, Viborg), Materiale vedr. Galster-sagen 1955–58 (Irs. N.

C. Skouvig, Holstebro), Århus Vor Frue Klosters arkiv 1697–1913, Peter Seve-rinsen: Samlinger til Tim og Madum sognes historie m. m. (Henning Paulsen, Viborg), Supplement til Tjele godsarkiv, Tyrrestrup godsarkiv (frk. I. Horn, Tyrrestrup), Papirer fra Røhr Lauritzens bo m. m. (provisor Axel Ansø, Kjellerup) og arkivalier vedr. Højskolehjemmet i Hobro (Hobro og Omegns Landbofor-ening).

En del af de afleverede amtstuearki-ver er blevet registreret, en ny kirke-bogsregistratur på kartotekkort er under udarbejdelse, revisionen af Viborg bi-spearxiv og godsarkiverne er fortsat, Clausholm og Tyrrestrup godsarkiver er registreret, indordningen af samlingen Personalialia i privatarkiver og forskellige arkiver er afsluttet og diverse privat-arkiver, bl. a. J. G. Hödrichs, Anton Frantz Justs, Jens Niensens, Michael Hansen Tørsleffs og en del af landin-spektør Ludvig Wesenbergs arkiv er ble-vet registreret. Arbejdet med en stenci-leret udgave af regester til Viborg lands-tingers dombøger 1616 er afsluttet, og ud-arbejdelsen af regester til dommene 1617 er påbegyndt. Endelig er der ud-arbejdet en vejledning for læsesalsbesø-gende.

Landsarkivets permanente udstilling har fra januar til september været taget ned på grund af ombygning, og der har i denne periode med få undtagelser væ-ret lukket for rundvisninger. Fra okto-ber oprettedes en ordning, som mulig-gør besøg uden for den normale tjene-stetid, idet der bl. a. er fastsat honora-rer, som skal udredes af de besøgende, for personalets bistand ved aftenarran-gementer o. l. I alt har 627 personer i årets løb fået forevist arkivet og/eller udstillingen. I dagene 10.–19. novem-ber afholdtes et arkivkursus på Lands-arkivet for 17 historiestuderende fra År-hus universitet.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Landsarkivet har i 1965 haft et besøg på 2188 (1964: 2274); antallet af frem-tagne sager var 21.479 (1964: 18.960). Udlån til andre arkiver og centralbiblio-teker var 465 (1964: 324); indlån fra andre arkiver 157 (1964: 178).

Af pladshensyn har landsarkivet ikke kunnet modtage større afleveringer. En undtagelse er dog gjort med Sønderjysk Hypoteklånefonds arkiv (75 m); derud-over er fra embeder i hovedsagen kun modtaget de sædvanlige personregistre, skødegenparter og kontraministerialbø-ger. I alt beløber afleveringerne for ad-ministrationen sig til 99,8 m.

Fra private er i alt som gaver og de-posita modtaget 7,07 m, hvoraf særlig må nævnes: fru baneingeniør Gerda Boesen, Holte: Breve til M. Mørk-Han-sen, fru Inger Dons: Dele af købmand i Nr. Hostrup Hans Jessens privatarkiv, fru Else Florander, tidl. Tønder: Dele af hendes og hendes ægtefælles amts-kontorchef Viggo Floranders privat-arkiv, overlæge Kai Hammer, Åbenrå: Branderup sogns fattigregnskabsbog 1785–1857, fhv. gårdejer Johs. Han-sen, Kollund: Forhandlingsprotokol for Kruså andelsmejeri 1929–49, Jep Holdt, Nørby: Nørby kommunes ty-endeprotokol 1872–1895, Redaktør Morten Kamphövener: Landsforenin-gen for Flensborg og omegns regnskabs-bog og medlemsprotokol 1865–1948 og 1890–1914, gårdejer Niels Lund, V. Gammelby: Det blandede distrikts mergelselskabs arkiv, Midtsønderjyllands elektricitetsforsynings arkiv, fhv. amts-skolekonsulent H. Novrup, Sønderborg: sager vedr. mindretallets skolevæsen og museumsinspektør Peter Seeberg, Vi-borg: afd. lærer Chr. Petersen Seebergs notater vedr. Skrydstруп sogn.

En del af afleveringerne er ordnet og

registreret. Ordningsarbejderne i Tønder og Haderslev amtsarkiv er fortsat og maskinskrivning af registraturerne over præstearkiverne påbegyndt. På grund af de fortvivlede pladsforhold er 9 fag nødreoler til håndbiblioteksbøger anbragt i reolgangene foran vinduerne, og ca. 400 m arkivalier fra perioden 1864-1920 er deponeret på landsarkivet i Viborg. Selvom de deponerede arkivalier er ting, der sjældent bruges, er det indlysende, at ordningen kan være generende i påkommende tilfælde. Det var imidlertid helt nødvendigt at skaffe plads til presserende afleveringer. Arbejdet med planlægning af en ny arkivbygning er blevet fortsat.

I vinteren 1965/66 har der været afholdt kursus i personalhistorisk arbejde. Der har i årets løb været ialt 5 besøg med påfølgende omvisning af i alt 112 gæster nemlig: Aftenhøjskolehold fra Kolding, Slægtshistorisk Forening fra Århus, lærerstuderende med historisk liniefag fra Kolding seminarium, nysproglige gymnasiaster fra Tønder, og Sydslesvigske Lærerkursus.

KØBENHAVNS STADSARKIV

I 1965 havde stadsarkivets fonds en tilgang på 288 bd. og 2688 pkr. arkivalier. Den københavnhistoriske avisudklipsamling forøgedes med 1475 udklip, og registret til samlingens gruppe »personalialia« fortsattes. En kassationstilladelse vedrørende ældre regnskabsbilag var medvirkende til, at der kasseredes i alt 74,5 tons arkivalier.

Registreringen af baron Adellers seglsamling afsluttedes. Et personregister til de ældste københavnske langsprotokoller er fremdeles under udarbejdelse. Opfostringshusets arkiv er under omordning. Et kartotek over borgmestre og rådmænd 1368 ff påbegyndtes.

Udlån af arkivalier til brug uden for arkivet androg i alt 7005 stk.. 1259 be-

søgende (herunder telefoniske henvendelser) foranledigede fremtagning af 8647 stk. arkivalier. Til besvarelse af 38 skriftlige forespørgsler benyttedes 845 stk. arkivalier. Stadsarkivets fotografiske atelier udførte 6822 stk. forskellige optagelser og leverede 6708 forstørrelser m. v.

Under redaktion af stadsarkivaren udsendtes Historiske Meddelelser om København årbog 1965.

FREDERIKSBERG STADSARKIV

I kalenderåret 1965 har der fra Stadsarkivet været foretaget 2.053 udlån, medens antallet af øvrige ekspeditioner (herunder afgivelse af oplysninger til offentlige myndigheder, undersøgelser o. lign.) har været 3.787. Tilgangen af arkivalier (enkeltager, bind og pakker) var 25.053, medens antallet af besøgende var 1.563. Arkivet omfatter nu ca. 4.100 løbende meter. Der kasseredes i årets løb ca. 22 tons arkivalier efter de med den kommunale forvaltning aftalte retningslinier.

HELSINGØR BYHISTORISKE ARKIV

Helsingør Byhistoriske Arkiv har i kalenderåret 1965 haft adskillige forespørgsler. Takket være det righoldige og registrerede materiale, som arkivet gennem sit 17 årige bestående har samlet, er det lykkedes at besvare så godt som alle henvendelser. I årets løb er vor personalhistoriske billedsamling betydeligt forøget, bl. a. har vi fra en slægtning af en forlængst afdød kendt læge i Helsingør, modtaget et album med cirka 200 fotos af lægens patienter, alle navngivet.

Endvidere har vi, med vort righoldige arkivmateriale om byens kirker og klostre, været »Danmarks Kirker« behjælpelig med det værk der er under udarbejdelse og hvoraf et bind om

Domkirken er udkommet. Meget er der skrevet om Helsingørs glørværdige historie, men om livet som det blev levet i de gamle stuer, og om menneskene der levede der, mangler endnu enkeltheder. Derfor søger vi på alle måder at gøre byens borgere interesserede i at der skal vises skånsomhed og forståelse ved oprydninger. En mindre samling ældre billeder vises med mellemrum i byens bibliotek.

KØGE BYHISTORISKE ARKIV

Det kan fastslås, at den appel, byarkivet i tidligere beretninger har rettet til byens borgere om at betænke arkivet med gamle arkivalier og gamle fotografier, i høj grad har virket efter sin hensigt.

Vi har udvidet byarkivets officielle »kontortid« på fredage fra 14.30–16.00 til også at gælde samtlige hverdage – lørdag undtagen – i tiden fra 10.00–11.30, hvor vi som regel er til stede.

Vi er gået over til systematisk en gang hvert fjerdingår at efterlyse personer i de to stedlige dagblade – personer, som vi nok har i vort kartotek, men med for mangelfulde oplysninger. Forståelsen for vort arbejde viser sig derved, at begge dagblade forsyner os med fotos fra deres daglige arbejde.

I årets løb har byarkivet fra 119 privatpersoner og institutioner modtaget 592 fotos samt 116 protokoller, pakker og andre arkivalier, et antal, der stort set svarer til, hvad der indgik i 1964.

Ud over de besøg, som vi aflægger navnlig hos den lidt ældre generation, som er nogenlunde let at træffe, må vi supplere vore efterforskninger ad skriftlig vej. Her er der desværre grund til at fremkomme med et lille hjertesuk, idet kun 20–25 pct. af henvendelserne bliver besvaret.

»Landsudvalget for indsamling af gamle fotografier« har pr. 12. marts 1966 sat en kampagne igang under devisen: Gem gamle fotos – de fortæller historie. Den kampagne venter vi os meget af, og vi har udsendt landsudvalgets brochure til offentlige kontorer og virksomheder.

Biblioteket, hvor byarkivet har til huse, har arrangeret en meget fortællende og smuk udstilling af et udvalg af vore gamle billeder i bibliotekets vestibule.

SØLLERØD KOMMUNEBIBLIOTEKER

Søllerød Kommunebibliotekers lokalhistoriske samling har i 1965 erhvervet flere amatørsmalfilm bl. a. en farvefilm (16 mm) »Fra Lyngby-Nærum jernbane« optaget af assistent Poul Larsen bearbejdet af filmfotograf Poul Dupont med indtalt tekst af banens direktør Hans Grundstø. I forbindelse med en omfattende udstilling på biblioteket af billeder fra Lyngby-Nærum-Vedbækbanen fra åbningen i 1900 til i dag samt af litteratur om emnet, spilledes filmen i 14 dage 2 til 3 gange daglig og blev set af ca. 700 personer, selve udstillingen af betydeligt flere. Der blev af interesserede afleveret et par hundrede gamle postkort og andre billeder fra Søllerød Kommune til den lokalhistoriske samling, der nu tæller 4000 billeder.

Af maleren Arne Jørgensen er indkøbt 150 portrættegninger udført på avispapir af Søllerødfolk tegnet rundt om på kroerne i kommunen gennem de sidste 15 år.

I øvrigt har man arbejdet med smalfilmsoptagelser fra kommunen, samt med båndoptagelser af Søllerødborgeres beretninger.

Den lokalhistoriske samling af litteratur tæller 825 bind. Arbejdet med bib-

liografien over litteratur om Søllerød kommune ved lektor, bibliotekar J. B. Friis-Hansen nærmer sig sin afslutning. Bibliografien forventes udsendt i det kommende år.

KALUNDBORG BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i 1965 modtaget stof i stigende mængde. Fra adj. Trolle Bagger er modtaget fotos og situationsplaner over skanser omkring Kalundborg fra 1807–14 og fra civiling. Tholl, Kalb. Olieraffinaderi, papirer fra besættelsestiden, heri brevveksling med frihedsrådet. Disse har bl. a. været udstillet i arkivets montre i byens centrum.

Mange forespørgsler ang. slægtsforskning fra såvel sydlige udland som indland er blevet besvaret og har resulteret i slægtsbøger og -stamtavler samt kopier af gamle fotos som gaver. Også topografiske spørgsmål er besvaret fyldestgørende, bl. a. på grundlag af »Jul i Kalundborg og omegn«, der er registreret af frk. Rosenstand og fru Myrhøj i sine 27 årgange. Frk. Rosenstand har i år afsluttet sin registrering af Henrik Larsens efterladte notater på i alt 54 læg à ca. 30 håndskrevne sider på ca. 2000 kort. Og hr. Myrhøj har afsluttet sin afskrivning af Kalundborg bys gamle brandtaksationer, hvilket arkivet er dem megen tak skyldig for.

Kalundborg Biblioteksforening er – ved bibliotekets overgang til kommunal eje – blevet omdannet til Kalundborg biblioteks- og arkivforening og yder som sådan 1000 kr. årlig til arkivet, for hvilket den nu er støtteforening. En del af arkivet er flyttet ind i biblioteket.

NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Det forløbne år har været præget af stor aktivitet. Arkivets 12 medhjælpere

har været travlt beskæftiget med indsamling, registrering og arkivering af en meget lang række sager, hvoraf kan nævnes: Næstved Asyl 1836–88, Næstved Understøttelsesforening 1866–1920 (11 bd.), en fin samling arkivalier vedr. Præstø amts Sygehus 1817–69, hvori også rummes en del akter vedr. Tvangsarbejdsanstalten for Næstved og Omegn, skudsmålsbøger (74 stk.), en samling borgerskabsbreve, stadsingeniørens arkiv 1915–ca.1954, arkivalier fra 24 foreninger, Risleve Andelsmejeri (76 bd.), forskellige sager vedr. Hindholm Folkehøjskole.

Arkivet er godkendt som berettiget til at modtage skattefri gaver og har i tilskud modtaget 2530 kr. fra 12 kommuner og 2050 kr. fra pengeinstitutter og erhvervsvirksomheder.

Man har taget initiativet til forhandlinger med nabo-arkiverne i Ringsted, Haslev og Fakse, og man har i fællesskab delt oplandet imellem sig, således at alle mellemliggende områder har arkiv-dækning.

Arkivet har udsendt en trykt folder og har med byrådets godkendelse antaget et bomærke, der minder om Næstveds byvåben, men som er gengivet efter en udgave af byens segl, der er ældre end forlægget for byens våben.

FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV

Faxe Herreds Lokalhistoriske Arkiv stiftedes i marts 1965 af Museums- og Kunstforeningens museumsudvalg, som indtil videre er ansvarlig for arkivets drift.

Efter aftale med de tilgrænsende lokalhistoriske arkiver har arkivet Faxe herred som arbejdsområde.

Der er til samtlige husstande i området udsendt en informationspjece, som havde til formål at oplyse egnens beboere om arkivets etablering, dets mål og virke, og tilgangen af arkivalier,

navnlig billeder, har i det forløbne første arbejdsår været god.

5 af herredets 9 sognekommuner har ydet økonomisk støtte til arkivets etablering. Arkivet har indtil videre lokale på Hylleholt skole i Faxe Ladeplads.

LOLLANDS ARKIV

Blandt de vigtigste erhvervelser i året 1965/1966 er hele lageret af negativer fra et kendt, men nu nedlagt fotografisk atelier, hvis lokalhistoriske værdi ligger især i dets mange optagelser af egne, gader og bygninger fra hele Lolland, foretaget i første halvdel af dette århundrede.

Arkivet har ladet optage enkelte begivenheder på farvefilm, således en ringridning i Dannemare.

Den af arkivet udgivne bog, Georg Wiingaards Dem fra Lolland, sidste samling, der var trykt i 1500 eksemplarer, er udsolgt.

Gaver til arkivet er fradragsberettigede.

WILLEMOESGAARDENS MINDESTUER, ASSENS

Arkivet: Fra brandvæsenet er modtaget arkivalier fra 1880'erne, budgetter, inventarlister m. v. – Kommunen har deponeret modstandsstyrkernes arkiv. Det er mest kvitteringer for benzinudlevering og i alt præget af det særlige kontors oprettelse efter 5. maj og dette kontors virke m. h. t. dets forretningsgang. Fra Nationalmuseet II afd. modtaget beskrivelse af udgravningen ved Toftevej septbr. 1964. Der er tegninger opmålinger og fotografier der viser profil af voldgrav og vold (Chr. IV 1628).

17/3–6/4 d. å. afholdtes separatudstilling på biblioteket af gamle fotografier i alt 150. Emnerne var bl. a.: Trafik, skibsfart & kongebesøg, kommunalt virke m. m. Der var stort besøg – *Kommunesammenlægningen*. Assens by blev

sammenlagt med 8 landsogne. Her blev alle de sidste sognerådsmøder og det sidste byrådsmøde samt det første møde i kommunalbestyrelsen smalfilmet og optaget på bånd. En samtale med fhv. borgmester C. H. Petersen er optaget på bånd. – En 16 mm film fra Assens i årene 1933/40 er kopieret.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet kan glæde sig ved en stærkt voksende interesse blandt byens og egnens befolkning, der viser god vilje til at aflevere materiale, der fordums måske tankeløst blev tilintetgjort. Afleveringerne er i støt stigning. I 1965/66 er der således registreret 122 arkivlæg mod 105 året før. I arkivets boks står der i dag 1757 læg med i alt 2212 akter, helt bortset fra scrapbøgerne. Alt er omhyggeligt katalogiseret på kort under hensyntagen til enhver tænkelig opslagsmulighed. Vi skylder Landsarkivet for Fyn stor tak for affotografering af et der udarbejdet register over viede og døde fra 1709–1891.

Billedsamlingen er i 1965/66 forøget med 231 alm. billeder og 128 portrætter, altså i alt 369 billeder, og vort billedkartotek indeholder i dag 2504 billeder og portrætter.

FAABORG BYHISTORISKE ARKIV

Det har knebet med at få plads til vore arkivalier, hvad der nu er rådet bod på, idet vi har anskaffet 100 nye kassetter.

I det forløbne år har vi modtaget 2145 enheder, deraf 1551 fot. negativer. Fra forfatteren, dr. phil. Georg Rønbergs arvinger har vi modtaget en stor samling manuskripter til hans bøger, samt en del korrespondance.

Med hjemstavnsmuseet »Den gamle Gaard« har vi haft et godt samarbejde,

der har medført udveksling af materiale. Også en del af byens foreninger har betænkt os med afleveringer i form af forhandlingsprotokoller og regnskabsbøger.

Arkivet har været besøgt af 327 personer, deraf en del udlændinge.

RUDKØBING BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i det forløbne år arbejdet videre på den sædvanlige linie med registrering af aviser, undersøgelser på Landsarkiv og Rigsarkiv, indsamling af lokalt materiale, gaver fra private o. s. v.

Arkivet har forøget sin samling af mikrofilm, så det nu er i stand til at besvare de fleste af de forespørgsler, som i stor udstrækning rettes til arkivet angående personers og ejendommers slægtsforhold og historie, og arkivet betragter disse film som et uundværligt hjælpemiddel til at opfylde sin opgave og til at popularisere arkivets virksomhed.

Arkivet har desuden modtaget som gave en båndoptager, og det har optaget adskillige lydband af ældre personer, særligt hvis disse har tilhørt erhverv, som nu er mere eller mindre uddøde.

Arkivet har også fra fotograf Harald Knudsens arvinger som gave modtaget hans efterladte pladearkiv på 55.000 negativer med tilhørende protokoller omfattende årene 1907–64. Han var i disse år byens og øens største fotograf, og samlingen er uvurderlig.

LOKALHISTORISK SAMLING, HJØRRING

Samlingen har i kalenderåret 1965 modtaget 24 skoleprotokoller og embedsbøger, 10 protokoller samt diverse arkivalier vedrørende Hjørring Brandvæsen fra stadsingeniørens kontor, 40 dokumenter, breve og skudsmålsbøger. Samtidig er der i det forløbne år regi-

streret ca. 25 årgange af Vendsyssel Tidende.

Billedarkivet, som nu bliver gennemregistreret, har modtaget 450 fotografier og postkort, blandt disse en stor samling Hjørringbilleder fra glarmester G. Spindler, Hjørring og 25 billeder af Hjørring byorkester fra kgl. kapelmusikus Knud Hovalt.

Lokalhistorisk Samling har i årets løb været besøgt af 65 lokalhistorisk interesserede og 45 skoleklasser. Desuden har arkivet behandlet 24 skriftlige henvendelser.

SÆBY HISTORISKE ARKIV

Arkivet har i 1965 fortsat sit indsamlingsarbejde af fotografier, dokumenter, protokoller og andet lokalhistorisk materiale. En del bøger og småskrifter med egnsbetonet indhold er skænket til arkivet, og arbejdet med registrering af gamle avisårgange samt ordning af avisudklipssamlingen er blevet videreført. Arkivet er i det forløbne år flyttet fra Frederikshavnsvej til Skolegade, hvor Sæby kommune i den tidligere biblioteksbygning har ladet indrette lyse og rummelige lokaler til arkivsamlingen.

FREDERIKSHAVN BYHISTORISKE ARKIV

Byarkivet har i kalenderåret 1965 fortsat og viderebygget arbejdet med indsamling af fotos af byens borgere samt fotos fra Frederikshavn af topografisk værdi. Da Frederikshavn er en by i rivende udvikling foregår til stadighed fotograferinger af gadepartier, huse, pladser etc. der som følge af udviklingen forandres eller helt forsvinder. Der er her indgået et samarbejde med stadsingeniørkontoret, så arkivet i god tid får meddelelse om forandringer i gadebilledet. Der er ligeledes i årets løb indkommet store mængder arkivalier, hvoraf især kan nævnes materiale og fo-

tos fra det frederikshavnske skolevæsen omkring århundredskiftet.

VIBORG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har fortsat rækken af sine publikationer med:

1. Soldat i Viborg 1865–1965, 120 s. ill., red. af overbibliotekar Aage Bonde.
2. 2. udg. af Johan Hvidtfeldt: Gennem Blichers land til bispestaden Viborg, 80 s. ill.

Arkivet har gennemgået fotograf Zachos pladearkiv fra årene 1900–1950 og udtaget de plader, der har blivende interesse.

Endvidere har der i samarbejde med A.O.F. været etableret en række samtalemøder for ældre Viborg-borgere med det formål at indsamle erindringer om det gamle Viborg.

ÅRHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE SAMLING

Leveringen af fotokopier fra Rigsarkivet af Århus domsogns kirkebog er blevet fortsat, så bibliotekets eksemplar nu i det væsentlige omfatter tiden 1691–1813.

Billedsamlingen er vokset ved gaver og køb, så den nu omfatter 18.401 topografiske billeder og 4.964 portrætter, ordnet og opstillet i stålskabe. Af gaver til samlingen kan følgende fremhæves: Fru Ulla Hammerich har skænket en samling værdifulde portrætter, gruppebilleder og interiører med tilknytning til gamle Århusslægter som Gjeding, Hammerich, Langballe, Liisberg, Lottrup og Mørk. Fru Adda Svendsen, Bethaniahjemmet, har skænket en samling fotografier, mest landskabsbilleder, optaget af hendes mand, den ansete amatørfotograf, overlærer ved Samsøgades Skole, Thorkil Svendsen, (1886–1951). Efter billedhuggeren Elias Ølsgaards død er

hans efterladte samling af fotografier overdraget til biblioteket. Det drejer sig mest om gengivelser af kunstnerens talrige monumenter, andre skulpturer og udsmykningsarbejder i Århus og andre jyske byer.

I marts afholdtes i rådhushallen udstillingen »Århus under besættelsen«, arrangeret af Århus Byhistoriske Udvalg. Lokalhistorisk Samling bidrog til udstillingen med et større udvalg af billeder, og samtidig udstilledes yderligere materiale om besættelsestiden i bibliotekets egne monter. I samme anledning har biblioteket som gave modtaget flere små samlinger af amatørfotografier fra årene 1940–1945 og lånt adskilligt flere til affotografering.

I sognegården »Kirstinesminde« i Lisbjerg er indrettet et egnsarkiv for Skejby og Lisbjerg. Fhv. gårdejer Rasmus Bendixen har påtaget sig indsamlingsarbejdet og har tilvejebragt en anseelig mængde billeder og dokumenter til belysning af indlemmelsesområdets historie. Arkivet sorterer under Lokalhistorisk Samling, der foretager ordning og opløbning af materialet. 1. april 1965 var ordnet og opstillet 122 billeder og samlet skøder og andre papirer vedrørende 10 landejendomme.

DET BYHISTORISKE ARKIV I SKIVE

Arkivet, der blev oprettet i 1965 på initiativ af Historisk samfund f. Skive og Omegn, har i det forløbne år været virksomt med indsamling af arkivalier tilh. enkeltpersoner og institutioner. Vi regner med i løbet af året at få lokaler stillet til rådighed på Skive Kommunebibliotek, så at den systematiske ordning af materialet kan tage fart.

RANDERS BYHISTORISKE ARKIV

Når den under opførelse værende nye biblioteks- og museumsbygning står

færdig, skal arkivet have sine fremtidige lokaler dér, for at der kan blive den fornødne daglige kontakt med centralbiblioteket og med Kulturhistorisk Museum. Alligevel er det med lidt vemod, man tænker frem til forandringen, fordi den nuværende fornemme placering i rådhusets stueetage gør, at folk så at sige dumper ind i arkivet. At det nævnte giver mange besøg og mærkbar kontakt, er oplagt, og listen over nyrehvervelser i årets løb er da også meget omfattende.

Der kan nævnes et stort, farvelagt fotografi af arkitekt Olivarius's villa, og en smuk, farvelagt tegning fra 1907 af dommerboligen i Rougsø herred, Tøjhushavevej. Af særlig interesse er i øvrigt en maskinskrevet beretning om Randers-købmanden Carl Friederich Emil Hoff (1819–1874) og om hans gård, matr. nr. 420, gadenummer 21 i Vestergade med bagbygningen mod Jernbanegade, hvor han havde sin tændstikfabrik, den senere »Mercur«, en særpræget Randers-virksomhed. Endvidere en del værdifuldt stof fra den for nylig afdøde bibliotekar Carl Dumreichers efterladenskaber, samt en del minder om malermester Kr. Trunderup († 1931) bl. a. med prøver på hans dekorative kunst (receptionschef Kr. Trunderup, Aalborg). Endelig omfattende arkivstof fra den nedlagte »forening til Randers bys forskønnelse«, som helt siden 1837 har udfoldet sit virke i byen.

Samarbejdet med teknisk skole om opmåling af byens gamle gårde og gade-partier som led i uddannelsen af skolens bygningselever er fortsat – mon det ikke kan siges: til gensidig glæde.

Flere nybyggende institutioner i Randers har anmodet arkivet om hjælp ved anvendelsen af gamle Randers-billeder og Randers-kort til udsmykning af lokaler o. a. S. C. Sørensen A/S har i sommer lånt en god snes indrammede gamle Randers-billeder, der smukt udstillet i

aktieselskabets store vinduer i Søndergade samlede mange interesserede tilskuere.

DET HISTORISKE ARKIV FOR ODDER OG OMEGN

Det historiske Arkiv for Odder og omegn afholdt i efterårsferien en udstilling under mottoet: Husker Du? Der blev vist en del af vor billedsamling og vist gamle film fra vor samling i en dertil indrettet »lille biograf«. Der var over 500 besøgende og udstillingen gav et pænt overskud. Odder Dagblad er oplyst som dagsavis, og arkivet har fået overladt alle udkomne årgange fra 1888–1965. Bl. a. ved hjælp af overskudet fra billedudstillingen har vi anskaffet stålreoler til de ovennævnte avis-årgange.

Det er 10 år siden vi optog film i byen og i den forløbne tid er der sket store forandringer i bybilledet, hvorfor vi nu atter er begyndt at filme det daglige liv i byen og særlige begivenheder. Fra det ophævede branddirektorat er der overladt os en del gamle taksationsprotokoller. Vor lydبåndsamling er forøget med flere optagelser, både ved interviews og fra regionalradioen.

AABENRAA BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet er en underafdeling under Aabenraa byhistoriske forening. Arkivet har også i år haft stor tilgang af fotografier, postkort m. v. samt lydبånd. Til arkivets (byhistorisk forenings) medlemmer er i årets løb udsendt 2 publikationer:

- a) Fotografisk gengivelse af Aabenraa bys skrå (stadfæstet af hertug Valdemar 1. maj 1335) samt et særtryk indeholdende skråens tekst på latin, dansk og plattysk.
- b) Kunstryk af et billede fra Aabenraa havn (Illustreret Tidende 1862). Der er ikke i år afholdt nogen ud-

stilling, da man samler de økonomiske kræfter til en større udstilling om Aabenraa-maleren Jes Jessen (Eckersbergs læremester) i 1967. Arkivet har i øvrigt været initiativtager til at få udarbejdet en bog om den nævnte maler. Ved samarbejde mellem mange gode kræfter håber man at kunne udgive denne bog, som magister fru Hanne Poulsen udarbejder, engang i løbet af 1967.

Arkivets (foreningens) arbejde er udvidet således, at dets »Bevaringsudvalg« efter aftale med bygningsmyndigheden til udtalelse får tilstillet byggesager vedr. ombygninger, reparationer m. v. (§ 22 – sager) i den ældre bydel. Endvidere har udvalget efter aftale med byrådet fået lov til at indstille forslag til gadenavne til nye gader og veje (Johs. Meiers kortmateriale er i mange tilfælde udvalgets kilde til historiske navne).

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Der er i 1965 oprettet en afdeling for bibliotekets kontakt- og oplysnings-tjeneste. Under denne afdeling sorterer udstillings- og foredragsvirksomhed, gruppebesøg og public relations i øvrigt. Henvendelse sker til afdelingens leder, førstebibliotekar Svend Gissel.

Af bibliotekets årsskrift *Fund og Forskning* er udkommet bind XII med artikler om kardinal Mazarin og Frederik III's bibliotekssal (af Knud Bøgh), om Ahasverus, den evige jøde (af Erik Dal og R. Edelman), om »Kong Christian stod ved højen Mast« (af Niels Martin Jensen), om silhouettøren Ernst Ljung (af Bjørn Ochsner), om falske illegale tryk under besættelsen (af Leo Buschardt og Helge Tønnesen) m. m.

I bibliotekets forhal har der været afholdt 8 udstillinger, blandt hvilke kan nævnes: Udstillingen *Danske kistebreve 1650–1850*. Udstilling i anledning af 700-året for Dantes fødsel. Mindeud-

stilling for Carl Nielsen ved hans 100 års dag. Sommerudstilling af bibliotekets sjældenheder. Udstilling om dansk viden-skab af international betydning, fra Saxo til Niels Bohr. Udstilling af personfotografier, topografiske billeder og silhouetter, som ikke var identificerede, hvorfor publikum opfordredes til at medvirke hertil. – Udstillingen »Islandske håndskrifter og dansk kultur« på Kunstmuseet var tilrettelagt af Det kongelige Bibliotek, Den arnamagnænske Kommission og Statens Museum for Kunst; udstillingen vist senere i Odense, Ålborg, Århus og Esbjerg og besøgt af i alt ca. 50.000 mennesker. Udstillingen »Kinas billed- og bogkunst« har været vist i Lyngby, Århus og Odense. En af biblioteket arrangeret vandrestilling om Carl Nielsen (jfr. ovenfor) er blevet vist i mere end 40 folkebiblioteker over hele landet og adskillige steder i udlandet.

Biblioteket har været besøgt af en lang række enkeltpersoner og grupper, deriblandt studenterhold og skoleklasser.

Danske afdeling har foruden pligtafleveringen erhvervet 276 værker som gave, 1293 ved køb. Danske afdelings mest bemærkelsesværdige erhvervelse i 1965 er fhv. vicedirektør, major Ove Marcussens samling af udklip o. a. materiale vedrørende Kaj Munk; samlingen er i hovedsagen kronologisk ordnet. De til samlingen hørende håndskrifter er erhvervet af Håndskriftafdelingen.

Til *Håndskriftafdelingen* er i øvrigt bl. a. indgået Oscar Falcon: Stamtavle over efterkommerne af Hans Poulsen (1767–1841). Camilla Schiødte, født Poulsen: Optegnelser om familien Pauli. Stamtavler over slægten Grundtvig. Stambog for Henriette Weber, datter af læge C. F. Weber, Hørsholm, med indførsler fra årene 1836–39. Breve og personalia vedrørende familierne Jöhnke og Reitzel. Stambog for lærer Christen

Owesen (1839–73) med indførsler fra Jelling 1860. Herlov Dalhoff, degn i Hvirring ved Horsens 1749–92: Optegnelser af blandet indhold. Stambog for konsul i Tripolis Nicolai Christian Nissen, med indførsler fra årene 1799–1808. En mere udførlig oversigt over Håndskriftafdelingens accession offentliggøres i de kvartårligt udkommende »Meddelelser fra Rigsbibliotekaren«.

Kort- og billedafdelingen har i 1965 haft en accession på 165.000 blade. Af større gaver kan nævnes: ca. 3.000 portrætter og topografiske billeder fra boet efter rigsgrevinde Olga Sponeck gennem Viborg Stiftsmuseum. Ca. 1.600 portrætter fortrinsvis skuespillerbilleder fra boerne efter Peter og Henrik Malberg gennem fru Ellen Malberg. Ca. 1.300 portrætter fra boet efter kammerjunker, kaptajn Hector Boeck, fortrinsvis familien Boeck. Større og mindre samlinger fra frk. Inger Marie Plum (familien Plum), Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, fru Margrethe Høst Nærup, fru L. Holger Madsen (portrætter af skuespillerinden Anna Larssen), fru Helga Wöldike, fru Vibeke Bonde, bibliotekar Aage Marcus (topografiske stereoskopbilleder), Østifternes Kreditforening (fotos af belånte ejendomme), fuldmægtig Finn H. Blædel, chefredaktør Bo Bramsen, godsejer, hofjægermester G. A. Hagemann, Bjersjöholm, fru E. Honnens de Lichtenberg og fra boerne efter frk. Karen Sophie Hansen (gennem dr. Vald. Paulli), Lucie Thomsen, ingeniør Knud Carstensen og koncertsangerinden Gudrun Saxtorph. Af større køb kan nævnes: ca. 130.000 luftfotos med tilhørende negativer af ejendomme over hele Danmark. Balletoptagelser fra Det kgl. Teater ved pressefotograf Mogens v. Haven. Fotografier af samtlige Grønningens kunstnere optaget af pilot Karsten Mortensen i kunstnernes arbejdsmiljø. En omfattende

de samling portrætter og film, vedrørende danske forfattere. Edvard Munchs litografi af Helge Rode. Afdelingen har ladet foretage affotografering af et meget stort antal billeder vedr. Jeppe Aakjær, fortrinsvis fra samlingerne på Jenle, med henblik på Det kgl. Biblioteks vandrestilling 1966. Desuden er affotograferet en samling fotografier af medlemmer af slægten Dinesen, lånt af forfatteren Thomas Dinesen og en samling fotografier af tegninger af danske lokaliteter udført af tyske kunstnere i det 19. årh., lånt af Landesbibliothek i Kiel.

DANSK FOLKEMINDESAMLING AFDELING I

Indsamlingen: Indsamlingsarbejdet har i 1965/66 været koncentreret om Emmerlev by (Emmerlev sogn, Tønder amt), hvor folkemindesamlingen foretager en folkloristisk punktundersøgelse i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Tønder Statsseminarium. Under ledelse af seminarielektor Gottlieb Japsen deltager 26 lærerstuderende i Emmerlevundersøgelsen, idet de har valgt følgende opgaver: Forsamlingshuset og dets rolle i sognet, Livet på en enkelt gård omkr. 1900, Den folkelige sang i Emmerlev belyst gennem personrepertoier, Livet i Emmerlev i 1800-årene belyst gennem retslige kilder, Hvilken rolle spillede kirken for årets og livets højtider? Skolens historie, Salmesangstraditionen, Fiskeriet, Præstehistorien, Befolkningsudviklingen, Fattigvæsenet og Udskiftningen. Den 30. marts holdtes et møde på Strandhotellet i Emmerlev, hvor beboerne blev orienteret om undersøgelsen. Historisk Samfund for Sønderjylland har givet et tilskud på kr. 5.000 til Emmerlevundersøgelsen.

Bladet Samvirke har den 15. december 65 i samarbejde med folkeminde-

samlingen afholdt en konkurrence, hvor børn skulle indsende de gåder, de selv kunne. Der indkom ca. 3000 gåder. Fra Danmarks Radio/TV har folkemindesamlingen modtaget ca. 10.000 historier, som programsekretær Otto Leisner fik ind, da han i en TV-udsendelse opfordrede seerne til at fortælle, hvilke historier de kendte om jyder, sjællændere og fynboer. Som led i en undersøgelse af ringridningen i Danmark i dag har institutionen rettet en henvendelse til alle landets politimestre.

Arkivet: Den sikkerhedsmæssige affotografering af originalmaterialet i folkemindesamlingen er blevet fortsat. Biografdirektør Erik Elias og Erik Kaas Nielsen har i december 65 optaget en film om Børns snorelege på Brøndbyvester skole i København (12. min).

Biblioteket: Det vedtoges ved årets begyndelse at omkatalogisere hovedbiblioteket – der omfatter godt 20.000 bind – efter omtrent de principper som tidligere er gennemført i afd. II's specialbibliotek. Der har været arbejdet herpå hele året, og en stor del er allerede bragt i endelig orden efter det nye system.

Det kgl. Biblioteks instituttjeneste har overtaget katalogiseringen af accessionen fra og med 1960. Et nyt katalog i det internationale biblioteksformat opbygges på grundlag heraf som fortsættelse af det hidtidige katalog, der afsluttes med 1959. Samtidig lægges grunden til et nyt emneregister.

Accessionen i 1965/66 omfatter 271 bøger og 366 hefter og særtryk. En del skriftserier og tidsskrifter er kompletteret, og flere nye abonnementer og bytteforbindelser er bragt i stand.

Kongresser og foredrag: Dansk folkemindesamling arrangerede den 23.–25. august 1965 på Socialforskningsinstituttet et tværvideenskabeligt og fællesnordisk symposium om problemer og me-

toder i forbindelse med nutidig folketro. Bengt Holbek har i april deltaget i Volkskundekongressen i Marburg/Lahn. Iørn Piø har holdt foredrag med demonstrationer af afdelingens materiale, bl. a. i enkelte lokalhistoriske samfund.

Anden virksomhed: Afdelingen har besvaret en lang række inden- og udenlandske forespørgsler samt stået til rådighed for universitetsstuderende, lærerstuderende, lokalhistorikere o. m. a. I juni tilrettelagde Gustav Henningsen og Iørn Piø en 4-timers radioudsendelse om Det overtroiske menneske. Hele det omfattende dokumentarmateriale, heriblandt en lang række optagelser ved Gustav Henningsen af førstehåndsskildringer om herregårdsspøgelser, der blev optaget til udsendelsen, findes nu i folkemindesamlingen.

Publikationsvirksomhed: Som Dansk folkemindesamling, Studier I er udsendt Alan Hjorth Rasmussen: Maj- og mid-sommerskikke på Lolland og Falster (May and Midsummer Customs in Lolland and Falster). With an English summary. Offprint from Årbog for Lolland-Falsters historiske Samfund XI Række. 1965. Copenhagen 1966.

AFDELING II

Indspilningen af vokal og instrumental folkemusik er fortsat med henblik på at sikre dansk forskning et stadig større og mere egnet materiale til musiketnologiske og -folkloristiske studier. Lydarkivet er herved blevet forøget med nogle hundrede bånd. – Optaget i Danmark, på Færøerne og i Grønland. – I Island, hvor Dansk folkemindesamling i 1964 indledte et givende samarbejde med islandske institutioner om indspilning af folkesang. – På Hebriderne, hvor en medarbejder ved folkemindesamlingen forestår arbejdet med keltisk folkemusik for The School of

Scottish Studies, Edinburgh. – Endvidere har samlingen i årets løb modtaget optagelser (originaler eller kopier) foretaget af danske forskere på Sardinien, i Thailand, i Kurdistan, på Filipinerne m. v.

I Dansk folkemindesamlings grammo-fonpladeserie udsendtes i 1965 4 kommenterede EP-plader med optagelser fra Østgrønland og Thule. (RCA DFS 456–459).

Den særlige indsamlingsvirksomhed som siden 1960 har fundet sted i forbindelse med radioens månedlige udsendelser »Folk synger« er ophørt indtil videre. I alt er samlingen gennem disse udsendelser kommet i forbindelse med henved 2.000 lyttere som har indsendt breve med folkeviser og oplysninger om visesang, heraf er foreløbig henved 600 besøgt og har indsunget viser.

Under titlen »Folkemusikorientering« påbegyndte medarbejdere ved samlingen en ny månedlig udsendelsesrække fra januar 1965. I disse udsendelser præsenteres aktuelle sider af det folkemusikalske arbejde. Det indkomne materiale katalogiseres og klassificeres på normal måde. Samtidig lægges vægt på at uddrage alle oplysninger som kan give et billede af enkelte betydningsfulde sangers liv og repertoire, – dette gælder ikke blot materialet fra den nuværende meddelerkreds, men også optegnelserne i de historiske samlinger: Evald Tang Kristensens originale optegnelser og hans forarbejder til viseudgaver har også i denne henseende været overordentlig givende.

FORENINGEN DANMARKS FOLKEMINDER

Som medlemslevering for 1965 er udsendt følgende:

1. 2. del af Nikolaj Christensen: Folkeeventyr fra Kær Herred, udgivet af L. Bødker.

2. 11. hefte af tidsskriftet »Folkeminder«, redigeret af L. Bødker og Chr. Lisse.

NORDISK INSTITUT FOR FOLKEDIGTNING

Nordisk Institut for Folkedigtning har i kalenderåret 1965 foruden mindre arbejder sluttet arbejdet med en oversigt over de nordiske sagnsystemer og videreført det nordiske typeregister over skæmtehistorier. Det kan nævnes, at der er påbegyndt en registrering af de nordiske termer vedr. rim, remser etc. og udarbejdet et nogenlunde komplet register over de nordiske helgenlegender.

Instituttet har i 1965 udgivet L. Simonsuuri: Über die Klassifizierung der finnischen Sagentradiation (Studier 8; Særtryk af *Acta Ethnographia* 13); A. Taylor: The Classics of Folklore (Studier 9; særtryk af *Arv* 20).

L. Bødker har i november holdt tre forelæsninger på universitetet i Oslo og deltaget i det nordiske seminar over folketro i København.

Instituttet har også i 1965 været hjemsted for den akademiske undervisning i faget nordisk folkemindeviden-skab og har i forbindelse med denne undervisning været vært for bl. a. prof. Alan Dundes (Berkeley, Calif.) og prof. Fr. Utley (Columbus, Ohio), hvis gæsteforelæsninger i København og Lund blev arrangeret gennem Instituttet.

Instituttets personale har i 1965 udgivet følgende:

- L. Bødker: Nikolaj Christensen, Folkeeventyr fra Kær Herred, hft. II.
E. Mathiesen: Sv. Grundtvig og folkedigtningen. *Folkeminder* hft. 11.
Å. Skjelborg: Spontane varsler og overtro. *Folkeminder*, hft. 11.

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING

Instituttet er midlertidigt flyttet til Kejsergade 2. Store dele af originalsam-

lingen og bogbestand er i det år, restaureringsarbejdet varer, ikke tilgængelige.

Efter samråd med søsterinstitutionen ved universitetet i Lund, har instituttet, medens muligheden endnu var til stede, hos A/S Lyrec sikret sig et skæreapparat til skæring af lakplader, således at arkivets bestand af bånd kan overføres til plader, på samme måde som tidligere arkivets bestand af plader er overført til bånd. Denne dobbelte arkiveringsform afgiver formentlig den bedst mulige sikkerhed mod ødelæggelse af disse uerstattelige optagelser.

Otte af instituttets medarbejdere har deltaget i den 2. internationale Dialektolog-Kongres ved dialektcentret i Marburg i tiden 5.–10. september 1965.

Instituttets publikationer: M. B. Ottensen: Hostrup-Dansk II. Ordbog. Udgivet af Ella Jensen og Magda Nyberg. Tredie bind (M-SG, 278 sider). UfF.s publikationer, serie A, nr. 21,3. – Dialektstudier I, 2. del, tilegnede Johs. Brøndum-Nielsen (64 sider) (tillæg til Danske Folkemaal, 19. årg.), red. af Poul Andersen og indeholdende afhandlinger af bestyrelsesmedlemmer og medarbejdere ved instituttet. – Dialektstudier I, 3. del vil blive udsendt i 1966 som tillæg til Danske Folkemaal, 19. årg.

Arbejder af medarbejdere, publicerede i tidsskrifter uden for instituttet: Poul Andersen: Om det finale er i Dansk (Danske Studier 1965, p. 75–84). – Chr. Lisse: Nogle østdanske træk i de danske sydøsmål. (Sydsvenska Ortnamnssällskapet's Årsskrift 1965, p. 87–100).

Igangværende videnskabelige undersøgelser: Ved ømålsafdelingen er redaktion og revision af artikler til ømålsordbogen fortsat. De systematiske undersøgelser af den lydlig struktur i de forskellige grupper af øsmål er videreført. Af Inger Ejskjærs strukturbeskrivelse af sjællandsk foreligger i ma-

nuskript en omfattende behandling af det sjællandske kortvokal-stød. Chr. Lisse har af sine sydømålsundersøgelser redigeret en synoptisk fremstilling af fonemsystemet til brug for ømålsredaktørerne. Poul Andersen har med bistand ved optegnelserne af Chr. Lisse, Jørgen Larsen og Inger Ejskjær og med bistand ved udmålingsarbejdet af stud. mag. Gunvor Jeppesen videreført undersøgelsen af de særlige tonale accentforhold i Ærøgruppens dialekter, og han har sammen med Inger Ejskjær og med bistand ved det instrumentalfonetiske arbejde af Mogens Baumann Larsen arbejdet på en komparativ undersøgelse af sjællandsk, nordvestfynsk og vestjysk kortvokalstød. Kr. Møller har videreført sin indsamling og bearbejdelse af materiale vedrørende fiskeri og både.

Aflæsningsarbejdet på udvalgte dele af det øboiske plade- og båndmateriale er videreført og delvis afsluttet ved Chr. Lisse, Jørgen Larsen, Inger Ejskjær og Poul Andersen, og den typografiske tilrettelægning af teksterne, beregnede til Dansk Dialekttekster 2. hefte, er så vidt fremskredet, at man nu søger bevilling til trykning af heftet.

Endelig er der udsendt to suppleringslister (nr. 19 og 20, henholdsvis april og november 1965) til meddelerkredsen og en række provinsblade. Seddelsamlingerne er dels herigennem, dels ved udskrivning af forskellige trykte kilder forøget med ca. 8000 sedler og Topografisk Samling med 300 blade.

I den jyske afdeling har Ella Jensen og Magda Nyberg udarbejdet register til 2. bind af M. B. Ottsens ordbog, læst korrektur på 3. bind og tilrettelagt manuskriptet til 4. bind til trykning. De samme to medarbejdere har fortsat arbejdet med en monografi over Mandø-målet og har dertil i foråret 1965 foretaget en optegnelser- og båndoptagelsesrejse til Mandø. I forbindelse med

dette arbejde har Ella Jensen sammen med stud. mag. O. Thorsen foretaget optagelser på Ribegnen. Bent Jul Nielsen har videreført arbejdet med undersøgelsen af dialekten i Bjerre herred og fortsat udarbejdelsen af manuskriptet til en monografi over nævnte dialekt. Poul Andersen og Inger Ejskjær har foretaget supplerende optegnelse af sydsamisk. Om deres undersøgelse af vestjysk kortvokalstød se under ømålsafdelingen.

Ved udskrivning af ordlister og af materiale i Topografisk Samling er den jyske afdelings seddelsamling forøget med ca. 13.500 sedler.

I plade- og båndafdelingen er sagregistreringen af plader og bånd fortsat, ligesom der er foretaget en lang række overspilninger af bånd og plader til studie- og undervisningsbrug. Samlingerne er blevet forøget med i alt 26 bånd. Fra øerne 12 bånd fra følgende sogne: Holme-Olstrup, Lille Lyngby, Norup, Aunslev, Vissenbjerg, Skellerup, Idestrup. Fra Jylland 12 bånd fra følgende sogne: Ferring, Grinderslev, Kolby, Mandø, Ål.

Manuskriptsamlingen er forøget med 2 numre og omfatter nu 214 numre.

Læsesalens bibliotek og de videnskabelige medarbejders håndbogssamlinger er ved gaver (udveksling med Danske Folkemål, UfF.s skriftserier og Acta Philologica Scandinavica Bibliography of Scand. Philology) og ved køb forøget med 418 bøger og hefter.

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

Arbejdet på instituttet har fulgt mønstret fra de senere år. Ved excerpning er samlingerne blevet forøget med 46.896 sedler. – Af nye spørgelister er der udsendt spgl. AQ i 525 ekspl. (hjemkommet 473), mindre spgl. 6 i 99 ekspl.

(hjemkommet 92) og spgl. AR i 533 ekspl. (hjemkommet 420). Spgl. AS i 503 ekspl. (udsendt 20/12). Endvidere er et stort antal ældre spørgelister udsendt til nye meddelere. – På grundlag af indkomne spørgelister er der blevet tegnet 45 dialektkort. – Båndsamlingen er blevet forøget med bånd fra Ørum s., Vinderslev s. (gave fra Kr. Vestergaard), Bindslev s. (gave fra lærer Møller Petersen), Ullits s., Gedsted s., Vester-Bølle s. (gave fra Nils Århammer), Ugerby s. og V. Vandet s. (lærer Torsten Balle). – Stud. mag.erne Jens Cramer og Børge Kjær foretog i maj måned en ekskursion til Vendsyssel for at undersøge genusforhold i overgangsområdet mellem 2- og 3-kønsdialekterne. – Der har været afholdt 6 redaktionsmøder. Foruden redaktørerne har amanuensis Allan Karker og lektor Mette Kunøe deltaget i disse. – Instituttet har udsendt Sprog og Kultur XXIV, hæfte 3–4 og Jysk Ordbog, kilder og forkortelser m. m. – Fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har instituttet fået oversendt en ordsamling på 1400 ord skrevet af lærer Lars Møller Lund, f. 1826 i Asdal s., cand. mag. Helge Laursen har overladt instituttet sit speciale: Djurslandsmålets afgrænsning. – Frk. A. M. Nielsen fortsætter stadig sin gennemgang af Hundslundmålets ordforråd og har indsendt 11 kollegiehæfter, og ligeledes arbejder lærer Torsten Balle fortsat selvstændigt og fortrinligt med Thydialekter.

INSTITUT FOR NAVNEFORSKNING (STEDNAVNEUDVALGET)

Som tidligere har instituttet været rådgivende i forbindelse med revision af Geodætisk Instituts målebordsblade og har besvaret et stort antal spørgsmål fra

institutioner og enkeltpersoner i ind- og udland. Til den 1958 grundlagte marknavnesamling er der 1965 udskrevet materiale fra følgende områder: Odense amt: Båg herred, Ringkøbing amt: Hammerum og Ulborg h.

Publikationer: Institutet har i 1965 udsendt en retskrivningsliste over stednavne i Hjørring amt og har fortsat arbejdet med retskrivningslister over stednavne i Ribe og Thisted amter. Institutet har i 1965 udsendt Eva Villarsen Meldgaard »Sydvestjysk navneskik gennem 300 år« som bind 4 i serien Navnestudier. I samme serie forberedes til udsendelse Ib Lumholt »Sokkelund herreds marknavne«. Der er arbejdet videre med manuskripterne til »Svendborg Amts Naturnavne« bind 1, ved Birte Hjorth Pedersen og Inge Wohlert, »Odense amts bebyggelsesnavne« ved John Kousgård Sørensen, »Ringkøbing amts stednavne« ved Gordon Albøge, »Præstø amts stednavne« ved Lis Weise, »Danske personnavne i Danelagen« ved Gillian Fellows Jensen, »Danske Bebyggelsesnavne på glda.-høgh« ved Vibeke Christensen og »Danske sø- og ånavne« bind I ved John Kousgård Sørensen.

Optegnelser: I Ribe amt har afdelingsleder, dr. phil. Kristen Møller optegnet sognene Veerst, Bække, Lejrskov, Jordrup og Gesten i Andst h. samt Brørup, Holsted, Føvling, Malt, Folding, Vejen og Læborg i Malt h. I Præstø amt har mag. art. Lis Weise optegnet Smerup sogn i Stevns h. samt sognene Karise, Alslev, Fakse, Roholt, Ulsø og Dalby i Fakse h. I Thisted amt har universitetslektor Gordon Albøge optegnet i sognene Ræer, Vigsø, Hansted og Tved i Hillerslev h. – Der er foretaget båndoptagelser af stednavne i Viborg amt og dele af Ålborg og Thisted amter ved professor, dr. phil. Anders Bjerrum og ordbogsredaktør, cand. mag. Chr. Lisse.

UDVALGET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL LANDBEFOLKNINGENS HISTORIE

Udvalget har i 1965 videreført rækken af Ældre danske Tingbøger med udsendelsen af Skast herreds tingbog 1640 hæfterne 2–4 ved Poul Rasmussen.

I serien Adelige Jordebøger er udsendt Skiftet efter Rigsråd Eske Brock 1626 ved C. Rise Hansen.

DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB

Selskabet har i 1965 udsendt H. C. Andersens eventyr III, kommentar til det første bind af Thomas Kingos samlede skrifter (ungdomsdigte, kærlighedsdigte, lejlighedsdigte m. v.), Anders Arrebo's samlede skrifter I (Hexæmeron, lejlighedsdigte og breve) og Breve fra og til Ole Worm I (oversættelse af Olái Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ, 1751).

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie har i 1965 fortsat sin indsamling af materiale og forberedelse af publikationer om besættelsestiden.

To af disse er afsluttet og gået i trykken inden årets udgang, nemlig I. bind af Jørgen Hæstrup: »– til landets bedste –, træk af departementschefstyrets historie 1943–1945«, som ventes udsendt i maj måned 1966, og Viggo Sjøqvist: »Danmarks udenrigspolitik 1933–1940«, som skal udkomme i august 1966.

Arbejdet med en række andre publikationer om besættelsestiden, samt med Jørgen Jørgensens politiske erindringer og med bind VI af P. Munchs erindringer nærmer sig afslutningen.